

Wstęp

W 2022 r. przypadają rocznice 350. urodzin i 280. śmierci Filipa Orlika – pierwszego emigranta politycznego i pierwszego hetmana Ukrainy na emigracji.

Filip Orlik został wybrany na hetmana po zmarłym Iwanie Mazepie 5 kwietnia 1710 r. w miejscowości Bendery. W jego pamiętniku słyszalne są echa zarówno bohaterskich czynów, jak i fatalnej klęski jego poprzednika. Od ponad trzech wieków nadal kwestia ta wzbudza wiele kontrowersji i radykalnie odmiennych ocen. Tak pisze o tym wybitny ukraiński historyk mediewista Jarosław Daszkewycz:

Mazepa przegrał – i dlatego został uznany za zdrajcę. Gdyby wygrał, nikt za takiego by go nie uważał. Tak jak nikt nie określał tym mianem Jerzego Waszyngtona, który wraz z podobnie mu myślącymi „zdradził” brytyjską Koronę, zagarnął brytyjskie ziemie i stworzył Stany Zjednoczone Ameryki. Tak jak nikt nie uważał za zdrajcę Simóna Bolívara, który „zdradził” Koronę hiszpańską i rozpoczął ruch na rzecz niepodległości hiszpańskich posiadłości w Ameryce Południowej i Środkowej¹.

Warto rozwinąć ten wątek, wymieniając kilka innych prominentnych postaci, które mimo niełatwej biografii stały się dumą swoich krajów i narodów. Bohater narodowy Węgier Lajos Kossuth nie doczekał niepodległości swojego kraju, podobnie jak hetman Orlik zmarł na wygnaniu. Bohater Białorusi Kastuś Kalinowski po przegranej wojnie pozostawił swoim rodakom odwieczny testament, który do dziś pozostaje aktualny. Z kolei Tadeusz Kościuszko jest postacią ważną nie tylko w historii Polski,

¹ Я. Дашкевич, *Іван Мазепа (Іван Мазепа і Росія)*, w: *idem, Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*, Львів 2006, s. 199 (jeśli nie zaznaczono inaczej, cytaty podano w przekładzie tłumacza).

ale i Stanów Zjednoczonych. Filipa Orlika z pewnością można uznać za bohatera Białorusi, jak dowodzi autor rozprawy *Імя Піліпа Орліка у беларускай гісторыі*², na poparcie przywołując uruchomiony w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku przez Białoruską Fundację Kultury przy wsparciu Państwowego Komitetu Nauki i Techniki program „Powrót imion” („Вяртанне імёнаў”). Wśród urodzonych na Białorusi Filip Orlik przedstawiany jest jako ukraiński mąż stanu, a także „poliglota, historyk, teolog, polityk, poeta, publicysta”³. Badacze dopatrują się analogii między konstytucją Orlika z 1710 r. a jednym z najwybitniejszych dokumentów normatywnych – Statutem Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 r., który został uznany za „najnowocześniejszy wówczas kodeks w Europie”⁴.

Opisując działania mazepowców, Orest Subtelny przywołał powstania szlachty wschodnioeuropejskiej z początku XVIII w.:

Podobnie jak Rakoczy⁵, Kantemir⁶, Patkul⁷ i Leszczyński⁸ w swoich krajach, Mazepa i Orlik przewodzili ukraińskim elitom w walkę z obcym absolutyzmem; w tym przypadku przeciwko temu, co Moskwa starała się wprowadzić na Ukrainie. Ich opór wobec centralizujących reform Piotra I opierał się na przekonaniu, że naruszały one traktat perejaślawski z 1654 r., który według Ukraińców gwarantował im samorządność. Ponieważ było to stulecie, w którym atak na autonomię kraju oznaczał w praktyce ograniczenie praw i przywilejów politycznych elity, dążenie Mazepy, Orlika i oficerów do zabezpieczenia ich interesów ściśle spletało się z troską o dobro i wolę ich „ukochanej ojczyzny, Ukrainy”. Połączenie pragmatyzmu i altruizmu jest typowe dla patriotyzmu szlacheckiego w XVII–XVIII w. Ten patriotyzm miał o wiele bardziej konkretną, można powiedzieć bardziej organiczną podstawę niż idealistyczny nacjonalizm XIX i XX w.⁹

² Л. Собалева, *Імя Піліпа Орліка ў беларускай гісторыі*, w: *Піліп Орлік – гетьман і автор першай конституції України*, oprac. Г. Калюжна, red. Л. Ясинський, Мінськ 2006, s. 73–77.

³ *Ibidem*, s. 77.

⁴ *Ibidem*, s. 74.

⁵ Franciszek II Rakoczy (1676–1735) – magnat węgierski, w latach 1703–1711 przywódca powstania przeciwko Habsburgom. Oprócz Węgrów brali w nim udział także Niemcy, Rumuni i Ukraińcy.

⁶ Dymitr Kantemir (1673–1723) – gospodar Mołdawii, naukowiec, humanista, pisarz. W 1708 r. zbuntował się wraz z bojarami swojego kraju przeciwko sułtanowi osmańskiemu.

⁷ Jan Reinhold von Patkul (1660–1707) – polityk inflancki, działający w służbie szwedzkiej, saskiej i carskiej, stanął na czele ruchu szlachty inflanckiej przeciwko szwedzkiemu absolutyzmowi. Za zdradę skazany przez Karola XII na karę śmierci.

⁸ Stanisław Leszczyński (1677–1766) – król polski w latach 1704–1709 i 1735–1736.

⁹ О. Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, tłum. z j. ang. В. Кулик, Київ 2019, s. 153.

Informacje biograficzne o autorze diariusza

Pierwsza biografia Filipa Orlika autorstwa Antoniego Petruszewicza została wydana we Lwowie w 200. rocznicę urodzin hetmana, w 1872 r., pt. *Филипп Орлик, последний польский гетман Западной Украины, 1709–1740*. Wzmiankę o niej zawarła w swoim dziele Iryna Dmytryszyn¹⁰, ale ani jej, ani mnie nie udało się do tej pracy dotrzeć.

Borys Krupnycki postawił w swojej monografii tezę, że Orlik to „stare szlacheckie nazwisko”¹¹, rozpowszechnione w Czechach, na Morawach i na Śląsku¹², spróbujmy jednak zweryfikować ją w materiale źródłowym. Piotr Naęcz-Małachowski łączy to nazwisko z herbem Nowina: „Orlicki herbu Nowina. Orlik herbu Nowina”¹³, charakteryzując go następująco:

Nowina Herb. W polu błękitnym ucho od kotła białe obydwoma końcami do góry, a barkiem na dół, w środku jego miecz z rękojeścią do góry, końcem na dół. W hełmie niby klęcząca na koronie noga zbrojna z ostrogą, w lewą stronę podeszwą obróconą. Nabyty za panowania Bolesława III Krzywousty po walce wojennej pod Haliczem¹⁴.

Z kolei Kasper Niesiecki w *Herbarzu Polskim* podaje takie informacje:

Orlicki herbu Nowina, a przedtem Orlikowie. Z tych Stanisław Orlik z Łazisk kawaler Jerolimitański żupnik Ruski, zmarły 1540, którego nagrobek w Krakowie u Ś. Trójcy: ten z Komorowską herbu Korczak Katarzyną zostawił dwóch synów. Orlikowna Seweryna Chamca herbu Gryf małżonka: Orlicka Samuela Drohojewskiego starosty Miedzialskiego. Stefan Orlik ziemianin Smoleński, którego mężstwo i wierność ku ojczyźnie, chwałą Konstytucy 1662. Fol. 18.¹⁵

¹⁰ Zob. I. Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії*, Київ 2019, s. 19.

¹¹ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, Варшава 1937, s. 5.

¹² To właśnie na Śląsku, jak dowiadujemy się z początkowej części pamiętnika, Orlik odnalazł w 1720 r. swojego krewnego, barona Karola Orlika. Fakt, że swój polskojęzyczny pamiętnik zatytułował *Diariusz podróżny (Подорожній діарію)* dał Hannie Dziechcińskiej powód do wskazania analogii do polskich dzienników podróży z czasów saskich; zob. В. Соболев, *Слов'янська щоденникова проза і діаріуш Орлика*, w: *Слов'янські обрії. Доповіді до XIV Міжнародного Славістичного конгресу*, Київ 2008, s. 617–631.

¹³ *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostaiącym w Królestwie Polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim przez urodzonego Piotra Nałęcza Małachowskiego ziemianina Woiewod. Czernichowskiego ułożony*, Lublin 1805, s. 340.

¹⁴ *Ibidem*, s. 700–701.

¹⁵ *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 7, Lipsk 1841, s. 128.

Dawny ród Orlików miał czeskie i białoruskie korzenie. „Przodkami Orlika byli czescy baronowie; jedna z gałęzi tego rodu podczas wojen husyckich XV w. wyemigrowała do Królestwa Polskiego, by później osiąść na zachodniej Białorusi” – pisze Natalia Jakowenko¹⁶. Ołeksandr Rejent i Ihor Kolada wskazują z kolei na metrykę genealogiczną sporządzoną w 1747 r. przez syna hetmana. Feldmarszałek Ludwika XV, Grzegorz Orlik, był przekonany, że korzenie ich rodu sięgają 1121 r.¹⁷

Ojciec hetmana Filipa, Stefan Orlik, zginął w wieku 51 lat pod Chocimiem w bitwie z Turkami 11 listopada 1673 r., walcząc w szeregach wojsk polsko-litewskich. Jego matka, Irena z Małachowskich, pochodziła z prawosławnego litewsko-białoruskiego rodu szlacheckiego herbu Hrymal. Ich syn Filip urodził się 11 października (według starego porządku) 1672 r. we wsi Kasuta, powiat oszmiański, obwód wileński. Pod koniec tego lub na początku następnego roku został ochrzczony w obrządku prawosławnym. Prawdopodobnie najpierw uczył się szkole w miejscowym klasztorze bazylianów, a później kształcił się w jezuickiej Akademii Wileńskiej. W książce *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne* David Frick opisuje ówczesną atmosferę Wilna:

Kultura prawosławna posiadała pewną przewagę w owych czasach: wraz z przejściem Rusi Kijowskiej pod panowanie litewskie, Rusini zaczęli przeprowadzać się na Litwę, przynosząc ze sobą język ruski, który na długo miał się stać oficjalnym językiem kultury. Ruski pozostał językiem dekretów ziemskich i trybunalskich Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1696¹⁸.

W tamtych właśnie czasach, w ostatniej dekadzie XVII w., u jezuitów w Akademii Wileńskiej nauki pobierał Filip Orlik:

Miasto od dość dawna więc cechowała obecność kultury ruskiej, a użycie kancelaryjnej ruszczyzny pozostanie znakiem litewskiej odrębności na długo po tym, jak elita przestanie posługiwać się tym językiem¹⁹.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XVII w. Irena Orlik wraz z synem przeniosła się na Ukrainę, gdzie w 1694 r. ukończył on Akademię Kijowsko-

¹⁶ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 417.

¹⁷ Zob. O. Реєнт, І. Коляда, *Усі гетьмани України*, Харків 2008, s. 297.

¹⁸ D. Frick, *Wstęp*, w: *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, oprac., wstęp i koment. D. Frick, Warszawa 2008, s. XVII.

¹⁹ *Ibidem*, s. XVIII.

-Mohylańską²⁰. Istotną rolę w życiu Filipa odegrał jego nauczyciel, profesor retoryki i filozofii, myśliciel Stefan Jaworski. Prawdopodobnie polecił swojemu uczniowi służbę w kancelarii hetmańskiej.

Zdecydowana większość badaczy wskazuje, że kariera przyszłego hetmana rozpoczęła się w kijowskim konsystorzu duchowym. Oksana Prokopiuk i Maksym Jaremenko starają się naświetlić ten „przedkozacki” okres biografii Orlika, który nie został jeszcze wystarczająco zbadany²¹. Stawiają oni hipotezę, że pełnienie funkcji sekretarza w konsystorzu było rodzajem posłuszeństwa, a przewodnictwo domeną „czarnego duchowieństwa”²². Twierdzą także, że Orlik „zamierzał się ożryć”²³. Tak się jednak nie stało, gdyż 23 listopada (według starego porządku) 1698 r. poślubił Annę, córkę pułkownika połtawskiego Pawła Hercyka.

Z wpisu w pamiętniku z 1724 r., w którym Orlik dziękuje Panu Bogu za 26 lat małżeństwa, można wywnioskować, że był to mariaż zawarty z miłości, a nie tylko dla korzyści materialnych (związek ten bowiem umożliwił mu, jak podkreślają niemal wszyscy badacze, wejście w krąg kozackiej arystokracji lewobrzeżnej Ukrainy). Później Orlik został nie tylko sekretarzem generalnym, ale także powiernikiem Iwana Mazepy.

W swojej monografii z 1937 r. Borys Krupnycki podkreśla:

Hetman ukraiński potrzebował takich lojalnych ludzi i mianował Orlika na stanowisko sekretarza generalnego właśnie wtedy, gdy w swoich kalkulacjach dyplomatycznych w coraz większym stopniu zaczął uwzględnić Karola XII i Stanisława Leszczyńskiego. Oczywiście jest, że Orlik był używany w różnych delikatnych misjach²⁴.

Taki pogląd na bieg wydarzeń z perspektywy czasu prezentuje Natalia Jakowenko:

Na wykształconego szlachcica-kancelarzystę szybko zwrócił uwagę Mazepa i w niedługim czasie młody przybysz zaczął szybko wspinać się po szczeblach administracji kozackiej, aby w 1706 r. osiągnąć jedno z najwyższych stanowisk – pisarza

²⁰ Nie znamy roku jego przyjęcia do Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, ale wiadomo, że w 1692 r. studiował na tamtejszym Wydziale Filozofii.

²¹ О. Прокоп'юк, М. Яременко, *На початку кар'єри: катедральний писар Пилип Орлик*, w: *Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції „Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року*, red. Н. Яковенко, Київ 2011, s. 41–60.

²² *Ibidem*, s. 55.

²³ *Ibidem*, s. 57–58.

²⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*, s. 7.

generalnego kozackiej elity; w 1698 r. ożenił się z córką pułkownika połtawskiego, Anną Hercyk, a w 1702 r. sam Mazepa został ojcem chrzestnym jego pierwszego syna Hryhora²⁵.

5 kwietnia 1710 r. w Benderach Orlik został wybrany na hetmana w miejsce zmarłego Iwana Mazepy. Wiadomo, że przed śmiercią na swojego następcę hetman wyznaczył swojego synowca Andrzeja Wojnarowskiego. Ów odrzucił jednak ofertę, ale, jak podkreśla Natalia Jakowenko, chciał zatrzymać spadek. Taras Czuchlib przytacza fragment przemówienia, wygłoszonego w stylu antycznych oratorów przez nowo wybranego hetmana podczas przyjęcia w obozie szwedzkiego króla Karola XII²⁶. Orlik przysiągł wówczas kontynuować dzieło Mazepy.

W latach 1711 i 1712 próbował zaprowadzić swoją władzę na Ukrainie, kontynuując – jak podkreśla Orest Subtelny – walkę zbrojną. W 1714 r., razem z Karolem XII, przebywał w Mołdawii, a następnie udał się z nim do Szwecji, gdzie pozostał do 1720 r. Jako jeden z pierwszych okres ten przybliżył w 1909 r. Alfred Jensen²⁷, a ostatnio Teofil Rendiuk²⁸.

Diariusz podróży z lat 1720–1723 odtwarza okoliczności podróży przez Niemcy i Czechy do Polski, gdzie hetman przebywał do marca 1722 r. Następnie wyjechał z Polski do Turcji. Przez pewien czas pozostał w Chocimiu, będącym wówczas częścią Księstwa Mołdawskiego, co szczególnie podkreśla rumuński badacz, analizujący biografię i działalność państwową hetmana w podziale na sześć okresów:

Chocim był wówczas częścią Księstwa Mołdawskiego. Dlatego też F. Orlikowi zależało na tym, aby dowiedzieć się jak najwięcej o Mołdawii i odwiedzić miejsce pochówku swojego ojca – miasto Chocim, gdzie prawie pół wieku później – w 1722 r. – spędził część swego trudnego, ale szlachetnego życia²⁹.

Dalej napisał, że przebywał „w krainie żałoby” i „w więzieniu” w Salonikach. Z zapisków z 1724 r. dowiadujemy się, że na sześć miesięcy, gdy w mieście tym szalała epidemia, schronił się w podmiejskiej wsi. Pobyt w Salonikach był punktem zwrotnym w losach emigranta. Powoli zaczynał rozumieć beznadziejność swojej sytuacji. Pozostał tam na dwanaście długich

²⁵ N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 417.

²⁶ Т. Чухліб, *Пилип Орлик*, Київ 2008, s. 19.

²⁷ Zob. A. Енсен, *Орлик у Швеції*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 92, 1909, s. 94–112.

²⁸ Т. Рендюк, *Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи*, Чернівці 2013, s. 7–11.

²⁹ *Ibidem*, s. 10.

lat, z dala od swego otoczenia, od żony i dzieci. Nazwie te lata babilońską niewolą i więzieniem, będzie narzekał na pecha i marzył o ucieczce. Poważnie dawało mu się we znaki wyobcowanie, ponadto według jednej z hipotez zmarł tam Michał, jedyny z jego ośmiorga dzieci, który pozostał z ojcem. Tam też hetman dowiedział się o ślubie swojej córki Anastazji z generałem Iwanem Steinflicktem, o narodzinach wnuków, najpierw Karola i Filipa, a następnie w 1726 r. także wnuczki, o przedwczesnej śmierci ich matki, najstarszej swej córki. Z kolei syn Grzegorz przyjechał do niego w 1730 r., ale ponieważ były to odwiedziny potajemne, ojciec nie mógł nawet podzielić się z przyjaciółmi radością, że to jego syn.

Było jasne, że ze względu na cara uważano za konieczne trzymanie Orlika w odosobnieniu, niejako w rezerwie, jego przybycie bowiem było dogodnie dla rządu tureckiego. W jego osobie Porta miała zakładnika, którego można było wykorzystać w negocjacjach z zagranicą. W razie wojny z Moskwą Orlik mógłby się okazać jeszcze bardziej przydatny³⁰.

Pod koniec 1734 r. hetman otrzymał ze Stambułu pozwolenie na opuszczenie Salonik³¹. Najpierw przebywał w sułtańskiej rezydencji w Kauszanach³². Był to czas, kiedy aktywnie korespondował z Siczą Zaporoską, naznaczony jednak rozczarowaniem: Sicz znalazła się bowiem pod panowaniem Moskwy. Pod koniec 1739 r. został zmuszony do przeniesienia się z Jass do Bukaresztu, gdyż stolicę Mołdawii 1 września 1739 r. zajęły wojska rosyjskie. Za zgodą sułtana odwiedził Bendery (1742 r.) i spotkał się z pułkownikiem Sawą Czalijem. Borys Krupnycki w swojej monografii przeanalizował działania dyplomatyczne Filipa Orlika podczas jego pobytu zarówno w Benderach³³, jak i w Europie³⁴.

³⁰ Zob. Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*, Київ 1991 (repr. wyd.: Мюнхен 1956), s. 52.

³¹ Według dziennika pobyt w Salonikach wcale nie był honorowym zesłaniem, jak twierdzi dyplomata Teofil Rendiuk (*idem, op. cit.*, s. 144). Załącznikiem do tej pracy jest tłumaczenie konstytucji i fragment diariusza z 1722 r. na język ukraiński i rumuński; *ibidem*, s. 177–238.

³² Kauszany (oryg. Căușeni) to miasto w Mołdawii, stolica rejonu Căușeni, położone w odległości 24 km na południe od Bender.

³³ Krupnycki pisze o dwóch okresach: 1709–1711, kiedy Orlik został hetmanem i 1711–1714, w którym badacz przybliżył takie kwestie, jak turecka orientacja Orlika; zob. *idem, Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, s. 62–73; *Поворот П. Орлика на шведський бік*, w: *ibidem*, s. 73–86; *Орієнтацію П. Орлика на офіційну Польщу*, w: *ibidem*, s. 86–108. Piąty i szósty rozdział swojej pracy Krupnycki poświęcił działalności dyplomatycznej Orlika w Turcji, wyodrębniając lata 1722–1728, czyli pierwszy okres działalności emigracyjnej, oraz 1729–1742 – współpracę z synem Grzegorzem.

³⁴ Pobyt Orlika w Europie (1715–1722) Krupnycki dzieli na działalność w Szwecji oraz brzesławski i krakowski okres twórczości; *ibidem*, s. 122–135.

Hetman zmarł 24 maja 1742 r.³⁵ Hospodar Mołdawii Konstantyn Mavrocordat (1741–1743) podjął, jak określa Teofil Rendiuk, „niezwykłą, ale szlachetną decyzję. Według renomowanego rumuńskiego historyka P[etre'a] Panaitescu hetman został pochowany w katedrze metropolitalnej w Jassach”³⁶.

W swoim dzienniku Jewhen Małaniuk napisał:

Rok 1742 – w mołdawskich Jassach (26 maja) na wygnaniu, ubóstwie i zapomnieniu. („Moskwa panuje wszędzie... W moim strasznym życiu, kiedy nadzieja w Bogu jedna mi została, w majestatycznych zwrotkach mądrego Dantego odnalazłem odwagę i pociechę”) umiera Filip Orlik. I został pochowany na koszt mołdawskiego hospodara. A w tym samym roku syn kozaka rejestrowego z pułku czernihowskiego – Grigorija Rozuma – „nadworny bandurzysta” Aleksiej Razumowski³⁷, poślubia Elżbietę, cesarzową Wszechrusi... Dziwna jest nasza historia³⁸.

Fragment pamiętnika z lat 1720–1723, opublikowany przez Jana Tokarzewskiego-Karaszewicza w 1936 r.³⁹, przybliżył tylko kilka nieznanych wcześniej wątków w biografii Orlika. Dwadzieścia lat później, 16 września 1958 r., siła tego odkrycia wybrzmiała dramatycznie we wspomnianej już notatce z dziennika dwudziestowiecznego emigranta Jewhena Małaniuka.

Stan badań nad pamiętnikiem Orlika: megalomania czy powrót do źródeł?

Na temat Orlika prowadzono już wiele badań i opublikowano dużo prac popularnonaukowych. Ze względu na bogatą literaturę poświęconą biografii hetmana⁴⁰ Daniel Beauvois rozpoczyna swoje rozważania od ironicznego

³⁵ Do tej pory nie ma zgody co do dnia śmierci hetmana, w literaturze współistnieją różne przekazy: Jewhen Małaniuk wskazuje 26 V 1742 r., Natalia Jakowenko zaś podaje datę według nowego porządku, 4 czerwca, dodając, że miejsce pochówku nie jest znane; *eadem, op. cit.*, s. 421.

³⁶ Zob. Т. Рендюк, *op. cit.*, s. 147.

³⁷ Aleksiej Razumowski (1709–1771) – dworski chórzysta, później hrabia Rzeszy, feldmarszałek rosyjski. W 1742 r. potajemnie poślubił cesarzową Elżbietę Piotrowną, córkę Piotra I. Z jego pomocą odrodził się hetmanat na Ukrainie.

³⁸ Є. Маланюк, *Нотатники 1936–1968*, Київ 2007, s. 139–140.

³⁹ *Діярії гетьмана Пилипа Орлика*, оргас. Я. із Токар Токаржевський Карашевич, Варшава 1936.

⁴⁰ Zob. В. Різниченко, *Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). З нагоди 175 роковин з часу його смерті*, Київ 1918; М. Костомаров, *Мазепинці*, „Український історичний журнал”

stwierdzenia: Filip Orlik znany jest na Ukrainie w wyniku graniczących z „megalomanią” nadużyć niektórych historyków⁴¹, którzy, jego zdaniem, nie mają legitymacji narodowej. W rzeczywistości w ciągu ostatnich trzydziestu lat znacznie powiększył się korpus tekstów dotyczących życia i twórczości Orlika⁴². Pośród nich są również pozycje wielowymiarowe⁴³. Nakreślmy główne etapy badań prowadzonych nad osobistym dokumentem Orlika.

Rękopis diariusza Orlika wzbudza zainteresowanie badaczy od dawna. Prawdopodobnie pod koniec XVIII lub na początku XIX w. sporządzono niekompletną kopię liczącą 3000 stron rękopisu. Wiadomo, że w 1804 r. egzemplarz ten należał do hr. Stanisława Zamoyskiego, za którego pośrednictwem trafił do księgozbioru książąt Czartoryskich w Puławach, a obecnie znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie (rkps 1977). Mikrofilm skróconej kopii dziennika Orlika, wykonany przez trzech anonimowych polskich paleografów i przygotowany do druku w 1830 r., jest również dostępny w Bibliotece Narodowej w Warszawie⁴⁴. Cenzor Szaniawski udzielił zezwolenia na tę publikację w Warszawie 8 lipca 1830 r., choć nie doszła ona do skutku ani wtedy (ze względu na wybuch powstania listopadowego), ani później. Przeczytanie kopii zajęło mi dużo czasu, ale pomogło w odcyfrowaniu rękopisu Orlika. Analiza porównawcza kopii z oryginałem pamiętnika z 1724 r. pokazuje, że niekompletność, a czasem

1990, 8, 10, 11, 12; 1991, 1, 2, 3; O. Субтельний, *Мазепинці...*; O. Реєнт, I. Коляда, *op. cit.*, s. 297–320; Б. Крушницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля...*

⁴¹ Д. Бовуа, „Щоденник” Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу, „Український археографічний щорічник” (nowa seria) 8/9, 2004, 11/12, s. 322.

⁴² П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, оргас. і прзур. М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006; O. Трофимук, *Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції*, Львів 2008; *idem*, *Творчість Пилипа Орлика. Пошук міфу Мазепинської України*, w: *Mazera e il suo tempo. Storia, cultura, società / Mazera and His Time. History, Culture, Society*, red. G. Siedina, Alessandria 2004, s. 503–515; M. Трофимук, *Синтаксичні конструкції як засіб сугестії барокового письменства кінця XVII – поч. XVIII ст.*, „Историко-филологический вестник Украинского института” 1, 1997; В. Кравцевич-Рожнецкий, *Амбасадор казацкого народа*, Киев 2004; *Пилип Орлик: життя, політика, тексти...*

⁴³ Na przykład w 1837 r. ukazała się książka Michała Czajkowskiego, w której autor twierdził, jakoby Orlik najpierw był „assawułą przy Mazepie, a po śmierci Hordeńskiego obrany został Koszowym Attamanem. Odszczepił się od swej wiary i przyjął Mahometańską, ożenił się z Tatarką – Zaporozce zrzucili go z Attamaństwa, a jeden z nich własną go ręką zabił – tak mówi historija”; *Powieści kozackie Michała Czajkowskiego*, Paryż 1837, s. 39, zob. przyp.

⁴⁴ BN, mkf 16748, Diariusz Podróży który w Imie Troycy Przenaysiwętszey zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10, kopia.

niechlujność kopii „skutkowała wieloma nieporozumieniami na temat autora pamiętnika”⁴⁵.

Jako jeden z pierwszych rękopis nr 1977 zawierający kopię liczącego 800 stron pamiętnika opisał Franciszek Rawita-Gawroński⁴⁶. Pod koniec XIX w. znalazł on w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie ową kopię sporządzoną – jak już wspomniano – przez anonimowych paleografów⁴⁷ oraz wykorzystał ją do zapoznania się z życiem „nieuznanego przez żadne państwo Hetmana Ukrainy, jednego z najwyższtańców i najdzielniejszych, jakiego kiedykolwiek Ukraina posiadała”⁴⁸.

Ciekawą kwestią wydaje się nawiązywanie w okresie międzywojennym do wielu zagadnień związanych z emigracyjnymi losami hetmana i jego pamiętnikiem⁴⁹. Znaczące jest, że rękopis został odczytany i opublikowany przez Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie⁵⁰. W rezultacie w 1936 r. ukazała się przywoływana już edycja Jana Tokarzewskiego-Karaszewicza, który odczytał z rękopisu, zredagował i przygotował do druku fragment obejmujący lata 1720–1723, czyli okres życia hetmana na wygnaniu⁵¹. W aneksie zawarł też kilka dokumentów (materiały o Orliku z archiwów sztokholmskich, drezdeńskich i pruskich). Tokarzewski-Karaszewicz, wychodząc z założenia, że niezwykle wagę ma przede wszystkim oryginał, a nie kopia⁵², zamierzał przeczytać cały rękopis i wydrukować wszystkie pięć tomów pamiętnika, a osobno – w tomie szóstym – przedstawić biografię hetmana ze szczegółowymi informacjami o rodzinie „hrabiów Łazyskich Orlików i rodzin pokrewnych, zbiory dokumentów dodatkowych, uzupełnienia i rejestry”⁵³. Nie zdołał jednak zrealizować tego zamierzenia.

Rok później, w 1937 r., Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie wydał opracowanie Borysa Krupnyckiego o emigracyjnej działalności politycznej hetmana⁵⁴. Ta obszerna rozprawa odegrała ważną rolę w badaniach nad

⁴⁵ *Діярії гетьмана Пилипа Орлика...* (1936), s. IX.

⁴⁶ F. Rawita-Gawroński, *Filip Orlik jako hetman kozacki*, „Biblioteka Warszawska” 1899, s. 394–395.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 394.

⁴⁹ W tym czasie we Francji Ilko Borszczak pracował nad materiałami ojca i syna Orlików, ale jego książki były przez lata objęte zakazem i ukazały się dopiero w niepodległej Ukrainie.

⁵⁰ Ta instytucja naukowo-badawcza działała w Warszawie w latach 1930–1939.

⁵¹ *Діярії гетьмана Пилипа Орлика...* (1936).

⁵² *Ibidem*, s. VI.

⁵³ *Ibidem*, s. IX.

⁵⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*

biografią i aktywnością polityczną i dyplomatyczną Filipa Orlika⁵⁵. Powstała ona dzięki szczególnej atmosferze kreowanej przez tygodnik „Biuletyn Polsko-Ukraiński” (1932–1938).

Publikowany w Warszawie „Biuletyn Polsko-Ukraiński” wielokrotnie przywoływał postać Filipa Orlika w kontekście ówczesnej emigracji ukraińskiej jako pierwszej emigracji politycznej w Europie. Zwróćmy uwagę na kilka publikacji. Oprócz artykułów Jarosława Dryhynycza o Iwanie Mazepie⁵⁶ warto wskazać jeszcze dwa tytuły z 1934 r. – autorstwa Jerzego Janowicza i Jana Reychmana oraz artykuł tego drugiego z 1937 r., podpisany kryptonimami J.R.⁵⁷, a także rozprawę koncepcyjną Józefa Łobodowskiego⁵⁸, który zaproponował nowe spojrzenie na historyczną rolę Orlika: hetman był inicjatorem nie tylko pierwszej ukraińskiej, ale i w ogóle pierwszej emigracji politycznej w Europie. Koncepcje ojca i syna Orlików wyprzedzały swój czas, zawierały pojęcie „prawa narodów”, które upowszechniło się w Europie dopiero w XIX w. i później.

Zagadnienie ukraińskiej emigracji wzbudziło zainteresowanie badaczy. Według Jana Reychmana jej przywódcami byli Filip, a następnie Grzegorz Orlik⁵⁹. Historyk porównuje ówczesną emigrację ukraińską z wychodźstwem Stuartów w Anglii. To drugie zjawisko opierało się przede wszystkim na elementach dynastycznych, bez głębszego odniesienia do kwestii społecznych. Natomiast Orlikowie, nie roszcząc sobie ani nie kwestionując praw do hetmanatu lub, jak powiada Reychman, „korony ukraińskiej”, poparli prawo ludu kozackiego do wolności, odwołując się tym samym do pojęcia prawa, które nie było jeszcze wówczas sformułowane, a urzeczywistnione zostało dopiero na przełomie XIX i XX w. pod postacią „prawa do samostanowienia”⁶⁰.

⁵⁵ Recenzując książkę Krupnyckiego, Józef Łobodowski napisał, że monografia o Orliku, oparta na bogatym i solidnym materiale historycznym, jest czymś znacznie więcej niż rozprawą naukową lub zwykłym szkicem o działalności politycznej hetmana. Nazwał ją „nieocenionym przyczynkiem do poznania istoty imperializmu moskiewskiego, takiego, jakim był od wieków i dalej jest... jeśli w ogóle aforyzm o »historii – nauczycielce narodów« był słuszny, to przede wszystkim w tym przypadku”; *idem*, *Książka o hetmanie Orliku*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1938, 23(262), s. 246.

⁵⁶ J. Dryhynycz, *Iwan Mazepa*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1936, 15(154), s. 145–147; 16(155), s. 154–157; 17(156), s. 166 (dokończenie).

⁵⁷ J. Janowicz, *Z ideologii politycznej pierwszej ukraińskiej emigracji*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, 3(38), s. 4–6; J. Reychman, *Pierwsza polityczna emigracja w Europie*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, 8(43), s. 1–3; *idem*, *Polityka wolności*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1937, 4(195), s. 37–39.

⁵⁸ J. Łobodowski, *op. cit.*, s. 245–246.

⁵⁹ J. Reychman, *Pierwsza polityczna emigracja w Europie...*, s. 2.

⁶⁰ *Ibidem*.

Nie sposób też nie wspomnieć prowadzonych w Polsce badań biograficznych dotyczących członków rodziny Orlików, których wyniki zostały upublicznione w biogramach zamieszczonych w poszczególnych tomach *Polskiego słownika biograficznego*. Mowa tu zwłaszcza o artykułach Józefa Gierowskiego o Filipie Orliku, Emanuela Rostworowskiego o Grzegorz Orliku, a także Michała Domańskiego o krewnym wyżej przywołanych – Stanisławie Orliku⁶¹.

Jeśli chodzi o amerykańskie i kanadyjskie badania dotyczące życia i działalności Filipa Orlika, to jest na ten temat osobna rozprawa⁶². Tu przywołajmy jedynie tytułem przykłady tłumaczenia na język angielski znanych dzieł Borysa Krupnyckiego, Romana Smala-Stockiego i Ilko Borszczaka, a także monografie, wśród których prym wiodą opracowania syntetyczne, zwłaszcza dzieło Oresta Subtelnego⁶³, którego ukraiński przekład ukazał się już dwa razy. W ramach serii „Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts” opublikowano też faksymile, niestety nieczytelne, pamiętnika Orlika – najpierw w tomie szóstym ze wstępem Omeljana Pritsaka, a w kolejnym roku w tomie piątym ze wstępem Oresta Subtelnego⁶⁴.

Także w ostatnich latach badacze podejmują refleksję nad omawianą postacią i jej działalnością. 14–16 października 2010 r. w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej z inicjatywy Natalii Jakowenko odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa „Ad fontes”, zorganizowana z okazji 300. rocznicy ogłoszenia konstytucji Filipa Orlika. W trakcie obrad poruszono kwestie związane z osobą hetmana i zdefiniowano główne kierunki badawcze: oprócz jego biografii także między innymi kontekst intelektualny i kulturowy oraz polityczny, zarówno jego działalności, jak i konstytucji benderskiej⁶⁵.

Współczesne opracowania, w przededniu 350. rocznicy urodzin Filipa Orlika, ukazują jego działalność jako głównego kontynuatora idei Iwana

⁶¹ J.A. Gierowski, *Orlik Filip herbu Nowina (1672–1742)*, w: PSB, t. 24, 1979, s. 198–202; E. Rostworowski, *Orlik Grzegorz (Hrehory) Piotr h. Nowina (1702–1759)*, w: *ibidem*, s. 202–205; M. Domański, *Orlik Stanisław herbu Nowina (zmarł 1559)*, w: *ibidem*, s. 205–207.

⁶² Zob. Ю. Кудінов, *Постать гетьмана Пилипа Орлика у студіях істориків США та Канади: від глорифікації до об'єктивного розгляду (1950–2000 рр.)*, „Гілея” 61, 2012, s. 172–177.

⁶³ O. Subtelny, *The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*, New York 1981.

⁶⁴ *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1727–1731)*, wstęp O. Pritsak, Cambridge (MA) 1988 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 6); *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)*, wstęp O. Subtelny, Cambridge (MA) 1989 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 5).

⁶⁵ Zob. publikację pokonferencyjną: *Пилип Орлик: життя, політика, тексти...*

Mazepy. A to jeden z przewodnich motywów jego pamiętnika. Kolejnym ważnym wątkiem jest wyjątkowa religijność autora, co podkreśla większość badaczy. Hetman odwiedził niemal wszystkie kościoły w Salonikach i napisał dwie lub trzy intencje mszalne za zdrowie swojej żony Anny i ośmiorga dzieci. Stosunki z Grekami z Salonik nie zawsze układały się idealnie, niektórzy duchowni nie doceniali bowiem jego europejskości, wiedzy, erudycji, nazywali go łacinnikiem, zaczepiali, na przykład jak „arcykapłan głupi i szalony”, który – jak pisze Orlik – „uważając mnie za heretyka, jak oni mówią, za łacinnika, wątpił w dopuszczenie mnie do komunii i pobiegł zasięgnąć rady swego metropolity i spowiednika”.

Współcześni badacze podkreślają, że: „Cały jego światopogląd jest przepojony pobożnością: jest prosty, solidny, organiczny i jednocześnie teoretycznie zasadny”⁶⁶. Jego zainteresowania naukowe koncentrowały się wokół teologii, historii i polityki, co bardzo wyraźnie widać w dywagacjach teologicznych, w które obfituje rękopis z 1726 r.

Filip Orlik był człowiekiem książki. Psalmi, Księga Koheleta i św. Augustyn to źródła, z którymi się nie rozstawał, szukając pocieszenia w religii. O jego preferencjach intelektualnych i erudycji dowiadujemy się z publikacji Ilko Borszczaka i Petra Złenki⁶⁷. Wśród książek Orlika były też dzieła Herodota, Strabona, Pliniusza, Wergiliusza, Owidiusza. W Szwecji zakupił holenderskie wydanie *Telemachusa* François Fénelona z 1719 r. i oddawał się lekturze w drodze do Salonik. Ze szczególnym zainteresowaniem czytał gazety holenderskie (jako najlepiej wówczas poinformowane) oraz francuskie, włoskie i niemieckie – w dzienniku znajdziemy ciekawe komentarze na temat znalezionych tam informacji⁶⁸. W jego bibliotece znajdowały się też dzieła Dantego, Moliера, Szekspira – z *Ryszarda III* i *Króla Leara* robił notatki po francusku. Poznawał również prace elokwentnych kaznodziejów francuskich, interesował się też kwestiami prawnymi, a jako polityk z prasy i rozmów z podróżnymi czerpał informacje o tym, co dzieje się w świecie.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 175.

⁶⁷ I. Борщак, *Данте й Орлик*, „Українська Трибуна” 1922, 22, s. 2–3 (ważna jest również jego praca w języku włoskim: *L’atamanno ucraino Filippo Orlik su Dante*, „L’Europa orientale” 4, 1924, 3, s. 169 n.); *idem*, *В книгозбірні гетьмана Орлика*, „Літературно-Науковий Вісник” 11, 1923, s. 260–266; *idem*, *Пилип Орлик – книжник*, „Бібліографічні вісті” 1929, 2–3, s. 48–53; П. Зленко, *Українські приватні бібліотеки (Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського)*, „Українська книга” 9–10, 1937, s. 197–203.

⁶⁸ Różnorodne pod względem treści i tonu: zarówno pozytywne i afirmujące życie, jak też tragiczne, dramatyczne, a czasem sarkastyczne, jak np. w przypadku komentowania historii małżeństw kazirodczych w prasie europejskiej. Orlik kończy swoje rozważania dowcipnym przysłowiem: „jaka wiara, taka ofiara”.

Osobnym tematem są stosunki Filipa i Grzegorza Orlików z Wolterem. Wiadomo, że Orlik-syn przekazał filozofowi wiele cennych materiałów swego ojca, które posłużyły za podstawę *Historii Karola XII*.

Dominującym motywem współczesnych badań jest wątek idei wyzwolenia Ukrainy, którą Orlikowi udało się rozwinąć do oryginalnej doktryny, będącej fundamentem prometeizmu. Podkreślano to już często na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”, a zagadnienie to rozwinął w 2018 r. Paweł Kowal⁶⁹, przybliżając ewolucję idei prometeizmu: od Orlika przez Czartoryskich, polską emigrację XIX w., po koncepcję Piłsudskiego.

Wśród najnowszych publikacji warto też wskazać się monografię Iryny Dmytryszyn poświęconą Grzegorzowi Piotrowi Orlikowi, w której nawiązuje ona też do postaci hetmana⁷⁰.

Nie sposób przeanalizować tu wszystkich, licznych i różnorodnych, zarówno naukowych, jak i popularnonaukowych publikacji o pamiętniku Orlika. Podsumowując ten krótki przegląd, pozwolę sobie zauważyć, że obszerny rękopis Orlika (3000 stron) z powodzeniem mógłby się wpisać w kontekst światowy i zostać włączony do takiego nowoczesnego zbioru, jak na przykład *Remarkable Diaries. The World's Greatest Diaries, Journals, Notebooks, and Letters*⁷¹. Niewątpliwie jest to jedno z największych tego typu źródeł.

W tym ego-dokumencie odnajdujemy głęboko osobiste reakcje autora na wszystko, co się z nim i wokół niego dzieje, a także na wiadomości ze świata, dziejące się na arenie międzynarodowej. *Diariusz podróży*, napisany na wygnaniu, to prawdziwy dziennik wygnania: *ignis et aquae interdictio*⁷².

Podstawa wydania

Oryginał diariusza Filipa Orlika z lat 1720–1732 znajduje się w Archiwum Dyplomatycznym Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji⁷³, obejmuje

⁶⁹ P. Kowal, *Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2018.

⁷⁰ І. Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація...*, s. 222–223.

⁷¹ *Remarkable Diaries. The World's Greatest Diaries, Journals, Notebooks, and Letters*, wstęp K. Williams, oprac. R.G. Grant, A. Humphreys, E. Ripley, I. Zachek, New York 2020.

⁷² Łac. „zakaz wody i ognia” (zesłanie na wygnanie); C. Jędraszko, *Łacina na co dzień*, Warszawa 1970, s. 91.

⁷³ Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, sygn. MD Pologne, P.18006, P 18007, Vues:956 [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais], 5 vol. in-fol. Original, vol. 7 – 278 folio, vol. 8 – 412 folio, vol. 9 – 437 folio, vol. 10 – 485 folio, vol. 11 – 510 folio.

około 3000 rękopiśmiennych stron. Podstawą niniejszego wydania jest fragment tego oryginału obejmujący lata 1725 i 1726. W 2013 r. ukraińskie wydawnictwo „Tempora” wydało cyfrową kopię oryginalnego rękopisu Orlika znajdującego się w Paryżu, odtwarzając pełny tekst⁷⁴. Ponadto w Polsce przechowywane są dwie kopie: w Bibliotece Narodowej w Warszawie skrócona, 800-stronicowa, sporządzona przez anonimowych polskich paleografów⁷⁵, a także w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie⁷⁶.

Moja praca z rękopisem realizowana była w trzech etapach. Pierwszym było odczytanie kopii przechowywanej w BN. W drugiej kolejności zapoznałam się z przygotowanym do druku w 2010 r. dziennikiem hetmana z 1724 r.⁷⁷, odczytanym i przetłumaczonym na język ukraiński na podstawie przywołanego już wydania faksymilowego z 1989 r.⁷⁸ Najbardziej owocny okazał się etap trzeci, w trakcie prac nad tekstem oryginalnym (w 2012 r.), przechowywanym w Archiwum Dyplomatycznym francuskiego MSZ, okazało się bowiem, że w wydaniu faksymilowym Ukrainian Research Institute z lat 1988–1989 brakowało kilku ważnych fragmentów pamiętnika. Z niewiadomego powodu pominięto tam na przykład notatki poczynione w formie tabelarycznej czy fragment *Pro memoria* (skopiowali go anonimowi polscy paleografowie). Przez długi czas uważano, że jedna ze stron faksymile jest zalana atramentem, podczas gdy konfrontacja z oryginałem pokazała, że zawiera jedyny znany rysunek wykonany przez autora pamiętnika⁷⁹.

⁷⁴ П. Орлик, *Діаріуш подорожній, який в ім'я Тройці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го*, t. 1–5, oprac. О. Ковалевська, І. Дмитришин, Київ 2013.

⁷⁵ BN, mkf 16748, *Diariusz Podroży* ktory w Imie Troycy Przenaysiwęszey zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10; zob. też В. Соболев, *Помножені часом світи (факсиміле Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльно-зіставне вивчення, спроба перша)*, „Схід” 2009, 99, s. 3–11.

⁷⁶ BCz, rkps 1977, Filip Orlik, *Diariusze*.

⁷⁷ Faksymile z 1724 r. to 432 strony manuskryptu Orlika, co stanowiło odpowiednio 216 stron wydania harwardzkiego, gdyż podczas publikacji na jednej stronie formatu A4 wydawcy umieścili 2 strony rękopisu. W związku z tym harwardzkie wydanie – *The “Diariusz podrożny” of Pylyp Orlyk (1720–1726)...; The “Diariusz podrożny” of Pylyp Orlyk (1727–1731)...* – to łącznie ponad 1600 stron faksymiliów, ale faktycznie dwa razy więcej, ok. 3,5 tys. stron rękopisu. Natomiast kopia ma 800 stron formatu A4.

⁷⁸ *The “Diariusz podrożny” of Pylyp Orlyk (1720–1726)...* Na każdej stronie znajdują się dwie odręcznie napisane strony. Jak się okazało, przyczyną trudności z odczytaniem wydania faksymilowego nie zawsze było pismo Orlika, lecz słaba jakość publikacji.

⁷⁹ Orlik szkicuje w dzienniku źródło *agiasmos* (wody święconej), które zwiedził, objasnając obok rysunek w dziesięciu punktach. Podróż do świętych źródeł, w które obfitowały Saloniki, to jeden z niewielu sposobów na urozmaicenie życia zakładnika i poprawę jego zdrowia. O takich chwilach radości i odpoczynku świadczą także szkice etnograficzne, krótkie,

Rok 1725 w diariuszu Orlika jest krótki, według wydaniu faksymilowego Ukrainian Research Institute z lat 1988–1989⁸⁰ obejmuje tylko kilka stron (s. 652–658), na s. 659 zaczyna się już rok 1726. Jednak edycja wydawnictwa „Tempora”⁸¹ zawiera jeszcze fragment (s. 781–793), którego brak w wydaniu faksymilowym, a ponadto dodatek w języku francuskim (s. 795–819) odpowiadający archiwalnej paginacji od s. 397 do 409. Pod tytułem „Notata ex Ecclesiaste” (z Księgi Koheleeta) na s. 795–798 znajdujemy zapiski drobnym pismem po francusku i łacinie. To zapewne konspekt, podobnie jak „Ex Libro Sapientia[e]” (z Księgi Mądrości) na s. 798–799. Na s. 799 znajdują się mniej przejrzyste notatki, na s. 800–802 – trudne miejscami do odczytania hasła do słowniczka, s. 803–805 pozostają puste, a s. 806–808 i 812 stanowią prawdopodobnie konspekt jakiegoś słowniczka pisanego cyrylicą. Na s. 814, 816–818 z kolei odnajdujemy notatki ze słownika w języku francuskim, być może jest to także indeks, a s. 809–811, 813 i 815 pozostają puste.

Podobnie jak zapiski z 1724 r., także te z 1725 i kolejnych lat powstały na emigracji w Salonikach. Wyjątkiem jest część rękopisu z 1724 r., napisana w podmiejskiej wsi, gdzie schronił się wraz z przyjaciółmi przed epidemią cholery grasującej w Salonikach od początku 1724 r. Informacje o tej epidemii znajdujemy w diariuszu także w notatkach z kolejnych lat.

Diariusz pisany był skoropisem (*скорописъ*) – kursywą służącą do szybkiego pisania, zawierającą wiele skrótów. Z każdym rokiem pismo Orlika stawało się coraz drobniejsze i mniej czytelne. Rękopis nie zawsze jest tak wyraźny, jak pisał wydawca fragmentu z lat 1720–1723, Jan Tokarzewski-Karaszewicz: „pismo hetmana jest wyraźne, atrament mało wyblakł, a niedużo jest miejsc trudnych do odczytania”⁸². Moim zdaniem w tekście Orlika doświadczenie edukacji w Kijowie i Wilnie łączyło się z wpływami europejskimi, co widać zarówno w treści jego zapisków, jak i formie

ale barwne opisy: świętowania przez Greków wiosny, ich dziwnych przesądów etc.; więcej o tym zob. V. Sobol, *Dyskurs życia prywatnego w „Diariuszu podróżnym” Filipa Orlika (ujęcie komparatystyczne)*, w: *Memuarystyka w dawnej Polsce*, red. P. Borek, D. Chemperek, A. Nowicka-Struska, Kraków 2016, s. 161–167.

⁸⁰ *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)*...

⁸¹ П. Орлик, *Діаріуш подорожній...*, t. 2, s. 781–818.

⁸² *Діарій гетьмана Пилипа Орлика...* (1936), s. IX. Wydawca zastosował potrójną numerację: po pierwsze własną, po drugie wprowadzoną w archiwum francuskiego MSZ, wreszcie zastosowaną przez Orlika. Jednocześnie dokładnie zanotował strony, które przeczytał z oryginału, zauważając, że niektóre z nich w ogóle nie zawierały dat.

pisma, wykazującego cechy paleografii łacińskiej. Krój jego pisma można odnieść do minuskuły o różnej wysokości znaków, a w zapisie wielkich liter widzimy od jednego do czterech duktów.

Autor używał wielu skrótów, ligatur (czyli połączenia sąsiadujących liter, a czasem słów), linijek, suspensji (odcięcia znacznej części wyrazu), kontrakcji (ściągnięcia, pominięcia jednej lub kilku liter). Kontrakcja była jego ulubioną techniką. Jej przewagą nad suspensją jest to, że zapis końcówki wyrazu pomaga wyeliminować wątpliwości fleksyjne. Ponadto stosował zabiegi zastępowania sylab, zapisywał nawiasy w połączeniu z dwukropkiem – :). Na marginesach umieszczał notatki prostopadłe do tekstu głównego, skrócone zakończenia etc. W nawiasach okrągłych lub prostych zapisywał zdania niosące główny ładunek semantyczny. Jego wypowiedzi, zwłaszcza listy po francusku i łacinie, charakteryzuje często wyrafinowany styl barokowy. Na przykład przegląd tego, co przeczytał we francuskiej gazecie, w zapisie diariusza z 1724 r. nabiera cech kryminału, a nie zwykłej historii.

Warto zwrócić uwagę na znaczek °, używany dość często, ale na różne sposoby. W polskich zapisach używa się go jedynie do wskazania końcówek słów takich jak: „zrodzone^o” – „zrodzonego”, „zapowietrzzone^o” – „zapowietrzonego”, „wielkie^o” – „wielkiego”. Tokarzewski-Karaszewicz oddaje ten znaczek następująco: dla cze-o, osobliwe-o. Do tej pory nie udało się go jednoznacznie zdefiniować, brak go w wykazie skrótów używanych w rękopisach polsko-łacińskich z XIV–XVII w., podanym w *Vademecum* Teodora Wierzbowskiego⁸³.

Największym wyzwaniem, ale jednocześnie ciekawostką są makaronizmy łacińsko-polskie. Czesław Hernas uważał, że barwne i liczne zapożyczenia – poza celami praktycznymi (wtrącaniem różnych zwrotów, wyrazów i konstrukcji gramatycznych, w staropolszczyźnie głównie łacińskich) – były wyrazem mody retorycznej, gdyż „polszczyzna przeplatana łaciną wydawała się godniejsza i bogatsza”⁸⁴. Istotna dla zrozumienia dzieła jest sama technika tego, jak umiejętnie, a czasem wręcz wirtuozersko autor wplata łacińskie słowa, dodając polskie zakończenie do łacińskiej podstawy czy zapisując wyrażenia łacińskie po polsku, mnoży trudne do odczytania i przetłumaczenia makaronizmy.

Szczególnie interesujący jest też kontekst, w którym używa przysłów. Posługuje się między innymi sentencjami łacińskimi.

⁸³ T. Wierzbowski, *Vademecum. Wykaz skrótów i słowniczek łacińsko-polski*, przyg. do dr. i wstęp E. Potkowski, Warszawa–Łódź 1984.

⁸⁴ C. Hernas, *Barok*, Warszawa 1998, s. 265–267.

Można uznać, że łacina Orlika to nie tylko „ówczesna moda”, jak opisał to zjawisko Jan Tokarzewski-Karaszewicz (a później uzasadniał Czesław Hernas), lecz specjalny kod kulturowy, wyrafinowany język elit⁸⁵, w którym – jak pisze Jerzy Axer – „zapisane są [...] czyny i poglądy elit Rzeczypospolitej będącej częścią łacińskiej wspólnoty Europy humanistycznej, a zarazem mającej tak odrębną i peryferyjną specyfikę”⁸⁶.

Zasady edytorskie

W historiografii nie tylko polskiej od lat toczy się dyskusja o sposobach i zakresie modernizacji językowej wydawanych źródeł. Wielu badaczy postuluje wierność oryginałowi, wskazując nawet, że „poprawki zabijają prawdę chwili”⁸⁷. Podobne stanowisko prezentuje obowiązująca do dzisiaj instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.⁸⁸, a także ukraińskie środowisko edytorów, w szczególności zajmujących się tłumaczeniem zagranicznych dokumentów⁸⁹. W ostatnich latach jednak wydawcy opowiadają się za coraz poważniejszą modernizacją tekstu, a wprowadzenie własnych zasad przewiduje również instrukcja pod redakcją Kazimierza Lepszego⁹⁰. W poniższej edycji zdecydowano się zatem na zastosowanie tejże instrukcji z wprowadzeniem jednak wskazanych poniżej zasad modernizacji. Jest to tym bardziej uzasadnione, że przygotowanemu przez wydawcę tekstowi źródła towarzyszyć będą skany oryginału. W edycji poprawiono błędy ortograficzne i rażące błędy gramatyczne. Uspółcześniono interpunkcję, aby ułatwić czytelnikowi odbiór źródła; oryginalną zachowano jedynie tam, gdzie chciano przekazać stan emocjonalny autora. Nawiasem kwadratowym zaznaczono wszelkie uzupełnienia i uwagi wydawcy. Przekład listów z języków łacińskiego i fran-

⁸⁵ Zob. *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004.

⁸⁶ J. Axer, *Sytuacja metodologiczna w badaniach nad źródłami łacińskojęzycznymi okresu nowożytnego*, w: *ibidem*, s. 31.

⁸⁷ Zob. *Діярії гетьмана Пулина Орлика...* (1936), s. IX; Ph. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, tłum. W. Grajewski [et al.], red. R. Lubas-Bartoszyńska, Kraków 2001; cyt. za: R. Lubas-Bartoszyńska, *Wszystko o teorii i historii dziennika osobistego we Francji*, „Pamiętnik Literacki” 104, 2013, 2, s. 266.

⁸⁸ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

⁸⁹ *Передача текстів документів і пам'яток. Матеріали науково-методичної наради*, red. В. Німчук et al., Київ 1990, s. 18–22.

⁹⁰ K. Lepszy, *op. cit.*, s. 1.

cuskiego podano w tekście kursywą w nawiasie kwadratowym (z łaciny w tłumaczeniu Witolda Tokarskiego, z francuskiego w tłumaczeniu Wandy Fijałkowskiej), w układzie akapitowym ze względu na długość niektórych pism i ich załącznikowy charakter, wpleciony między zapisy diariusza. Zmodernizowano również pisownię wielkich i małych liter, wyjątek czyniąc tylko dla oddania emocjonalnego stosunku autora, na przykład kiedy pisze on o swojej rodzinie. Nie powtarzano takich samych słów występujących niekiedy dwukrotnie – na końcu strony i na początku kolejnej. Zapiski poczynione pionowo na marginesie podano w nawiasie klamrowym – {}, informując o tym w przypisie. Objaśnienia dotyczące przywoływanych w zapiskach zidentyfikowanych osób i miejsc (poza powszechnie znanymi miastami) oraz pojęć i wydarzeń podano w przypisach przy pierwszym ich wystąpieniu; przy niezidentyfikowanych nazwach geograficznych pozostawiono zapis oryginalny, oznaczając wykrzyknikiem w nawiasie kwadratowym – [!]; w przypadku często przywoływanych w diariuszu nieznanych bliżej postaci wszelkie formy nazwisk podano w indeksie osób. Edycję uzupełniono słownikiem najczęściej występujących w tekście terminów łacińskich i z łaciny pochodzących, których nie objaśniano już w przypisach. Zestawiono również indeksy osób i nazw geograficznych (w tym drugim nie uwzględniono miejscowości niezidentyfikowanych).

* * *

Serdecznie dziękuję Wydawnictwom Uniwersytetu Warszawskiego, zwłaszcza Pani Dyrektor Beacie Jankowiak-Konik, Panu Redaktorowi Szymonowi Morawskiemu, Pani Redaktor Jolancie Rudzińskiej oraz Recenzentom, Pani Profesor Teresie Chynczewskiej-Hennel i Panu Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu, a także tłumaczom, Wandzie Fijałkowskiej, Denisowi Kaidalovowi i Witoldowi Tokarskiemu, za nieocenioną pomoc przy edycji niniejszej książki.

Tłumaczenie z ukraińskiego Denis Kaidalov

Introduction

In 2022 it will be 350 years since the birth and 280 years since the death of the first political *émigré* and the first Hetman of Ukraine in exile, Pylyp Orlyk.

On 5 April 1710 in Bender, Orlyk was elected Hetman in place of Ivan Mazepa. His diary entries are saturated with the echoes of both heroic deeds and the fatal defeat of Mazepa's successor. For more than three centuries, passions have revolved around failure, radically opposed and irreconcilable. The outstanding Ukrainian specialist in medieval history Yaroslav Dashkevych writes about it:

Mazepa lost – and was therefore considered a “traitor.” Had he won, no one would have considered him a traitor just as no one considered George Washington traitor who, along with like-minded people, “betrayed” the British crown, seized British lands and founded the United States of America just as no one considered Simón Bolívar traitor who “betrayed” the Spanish crown and started a movement for the independence of Spanish lands in South and Central America.¹

It is worth supplementing these highlights by mentioning some prominent figures who lost battles but became the pride of their countries and nations. Hungary's national hero, Lajos Kossuth, did not live to see his country's independence, just as Hetman Orlyk died in exile. Furthermore, the hero of Belarus, Kastus Kalinowski, after losing the war, left his compatriots an eternal testament that has not lost its relevance to this day. Tadeusz Kościuszko, in turn, is a hero not only of Poland but also of America.

¹ Я. Дашкевич, *Іван Мазепа (Іван Мазепа і Росія)*, in: *ідет, Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*, Львів 2006, p. 199 (unless otherwise indicated, quotations are given in the translation).

Orlyk is probably a hero also in Belarus, as one can learn from the study *Імя Піліпа Орліка у беларускай гісторыі*.² The author points out that the Belarusian Cultural Foundation, with the support of the State Committee for Science and Technology, launched the programme “Return of Names” in the 1990s. („Вяртанне імёнаў”). Among those born in Belarus, Pylyp Orlyk is described as a Ukrainian statesman and a “polyglot, historian, theologian, politician, poet, publicist”³. Researchers see parallels between Orlyk’s 1710 Constitution and one of the most prominent in the history of Belarus, the Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588, which was considered “the most advanced code in Europe at that time.”⁴

Orest Subtelny described the actions of the Mazepists along the lines of the uprisings of the Eastern European nobility in the early 18th century:

Like Rákóczi⁵, Cantemir⁶, Patkul⁷ and Leszczyński⁸ in their home countries, Mazepa and Orlyk led the struggle of the Ukrainian elite against foreign absolutism; in this case, against what Moscow was trying to introduce in Ukraine. Their resistance to Peter the First’s centralising reforms was based on the belief that these reforms violated the Treaty of Pereyaslav of 1654, which Ukrainians believed guaranteed their self-governance. Since this was a century in which an attack on the country’s autonomy meant in practice a curtailment of the political rights and privileges of the elite, the desire of Mazepa, Orlyk and the officers to secure their interests was closely intertwined with concern for the welfare and general will of their “beloved homeland, Ukraine.” The combination of pragmatism and altruism is typical of aristocratic patriotism in the 17th–18th centuries. This patriotism had a much more concrete, as one might say, more organic basis than the romantic nationalism of the 19th and 20th centuries.⁹

² Л. Собалева, *Імя Піліпа Орліка ў беларускай гісторыі*, in: *Піліп Орлик – гетьман і автор першай конституції України*, ed. Г. Калужна, Л. Ясинський, Мінськ 2006, pp. 73–77.

³ *Ibidem*, p. 77.

⁴ *Ibidem*, p. 74.

⁵ Francis II Rákóczi (1676–1735) – between 1703 and 1711 he led a great uprising against the Habsburg monarchy. Along with the Hungarians, the Germans, Romanians and Ukrainians took an active part in the Rákóczi war for the freedom of Hungary.

⁶ Dimitrie Cantemir (1673–1723) – hospodar of Moldavia, scientist, humanist, writer. In 1708 he rebelled with the boyars of his country against the Ottoman sultan.

⁷ Jan Reinhold von Patkul (1660–1707) was a Livonian politician, active in Swedish, Saxon and Russian service, led the movement of the Livonian nobility against Swedish absolutism. Sentenced to death by Charles XII for treason.

⁸ Stanisław Leszczyński (1677–1766) – king of Poland in 1704–1709 and 1735–1736.

⁹ О. Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, trans. from English В. Кулик, Київ 2019, p. 153.

Biography of the author of the Diary

The first biography of Pylyp Orlyk by Antoni Petruszewicz was published in Lviv on the 200th anniversary of the Hetman's birth, in 1872, under the title *Филипп Орлик, последний польский гетман Западной Украины, 1709–1740*. We only have a reference to this work in Iryna Dmytryshyn,¹⁰ but neither she nor we have yet managed to find it.

To confirm the thesis of Boris Krupnytsky that Orlyk is an “old noble name”¹¹, spread in Bohemia, Moravia and Silesia¹², let us turn to the sources. Piotr Nałęcz-Małachowski links this surname with the Nowina coat of arms: “Orlicki of Nowina coat of arms. Orlyk of Nowina coat of arms”¹³, characterising it as follows:

Nowina Coat of Arms. In the blue field, a white cauldron ear with both ends upwards and the shoulder downwards, in the centre a sword with the handle upwards and the end downwards. As if kneeling on the crown, an armed leg with a spur, the sole turned to the left in the helmet. Acquired during the reign of Bolesław III Wrymouth after the battle of Halych.¹⁴

In turn, Kasper Niesiecki in *Herbarz Polski* (“Polish Coats of Arms”) gives such information:

Orlicki of the Nowina coat of arms, and before that the Orlyks. Of these, Stanisław Orlyk of Lazisk, a Knight of the Holy Sepulchre, a magnate of Rus, died 1540, whose tombstone is in Kraków at Holy Trinity, he left two sons with Katarzyna Komorowska of the Korczak coat of arms. Orlyk the doter of Seweryn Chamca of the Gryf coat of arms, wife, Orlicka of Samuel Drohojewski the Starosta of

¹⁰ See: I. Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії*, Київ 2019, p. 19.

¹¹ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, Варшава 1937, p. 5.

¹² It was in Silesia, as we learn in the opening section of the *Diary*, that Orlyk found his relative Baron Charles Orlyk in 1720. The fact that Filip Orlik called his Polish-language diary *Diariusz podróżny* (“Travel Diary”), gave Hanna Dziechcińska reason to relate it to Polish travel diaries of the Saxon period. See discussion with the author: В. Соболев, “Слов’янська щоденникова проза і діаріуш Орлика,” in: *Слов’янські обрії. Доповіді до XIV Міжнародного Славістичного конгресу*, Київ 2008, pp. 617–631.

¹³ *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostaiącym w Królestwie Polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim przez urodzonego Piotra Nałęcza Małachowskiego ziemianina Woiewod. Czernichowskiego ułożony*, Lublin 1805, p. 340.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 700–701.

Miedzial. Stefan Orlyk, landowner of Smolensk, whose bravery and fidelity to the homeland praised the Constitution of 1662. Fol. 18.¹⁵

Thus, the old Orlyk family had Czech and Belarusian roots. Natalia Yakovenko writes that “Orlyk’s ancestors were Czech barons; one of his family’s branches migrated to the Polish Kingdom during the Hussite wars in the 15th century and later settled in western Belarus.”¹⁶ Oleksandr Reient and Ihor Kolyada point to a genealogical metric drawn up in 1747 by Hetman’s son. Field Marshal of Louis XV, Grégoire Orlyk, was convinced that their family’s roots go back to 1121.¹⁷

His father, Stepan Orlyk, died at 51 near Khotyn in the battle against the Turks on 11 November 1673 as part of the Polish-Lithuanian army. His mother, Iryna Malakhovska, came from an Orthodox Lithuanian-Belarusian noble family of the Hrymal coat of arms. Pylyp Orlyk was born on 11 October 1672 (according to the old calendar) in the village of Košuta, Ashmyany county, Vilnius region. In late 1672 or early 1673, according to the Orthodox rite, Orlyk was baptised. He was probably first educated at the local Basilian monastery school in Kosuta, Belarus, and later studied at the Jesuit college in Vilnius. In his book *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, David Frick describes the atmosphere of Vilnius at the time:

Orthodox culture had a particular advantage in those days; with the passing of Kyivan Rus to Lithuanian rule, Ruthenians began to move to Lithuania, bringing with them the Ruthenian language, which was to become the official language of the culture for a long time. Ruthenian remained the language of the land decrees and tribunals of the Grand Duchy of Lithuania until 1696.¹⁸

It was at that time, in the last decade of the 17th century, that Pylyp Orlyk studied with the Jesuits at the Vilnius college:

Thus, the city has been characterised by the presence of Ruthenian culture for quite a long time, and the use of official Ruthenian will remain a sign of Lithuanian distinctiveness long after the elite stops speaking this language.¹⁹

¹⁵ *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, vol. 7, Lipsk 1841, p. 128.

¹⁶ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, trans. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, p. 417.

¹⁷ See: O. Реєнт, I. Коляда, *Усі гетьмани України*, Харків 2008, p. 297.

¹⁸ D. Frick, “Wstęp,” in: *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, ed., introd., and comment. by D. Frick, Warszawa 2008, p. XVII.

¹⁹ *Ibidem*, p. XVIII.

In the early 1690s, Iryna Malakhovska and her son moved to Ukraine, Orlyk graduated from the Kyiv-Mohyla Academy in 1694.²⁰ An essential role in Orlyk's fate was played by his teacher, professor of rhetoric and philosophy, the intellectual Stefan Jaworski. He probably recommended his student to serve in the Hetman's office.

Most studies indicate that the career of the future Hetman began at the Kyiv Consistory. Oksana Prokopiuk and Maxim Yaremenko attempt to illuminate this "pre-Cossack" period of Orlyk's biography, which has not yet been sufficiently explored.²¹ The authors hypothesise that serving as a secretary in the consistory was a type of obedience, and leadership was the domain of black clergy,²² and also claim that Orlyk intended to be tonsured a monk.²³ However, this did not happen because on 23 November 1698 (according to the old order), Orlyk married Anna, the daughter of Poltava colonel Pavel Hercyk.

From the diary entry of 1724, in which Orlyk thanks the Lord for 26 years of marriage, it can be inferred that the marriage was for love and not just for convenience (marriage with Anna Hercyk introduced him, as emphasised by most researchers, to the Cossack aristocracy in the Left Bank of Ukraine). Later, Orlyk became the general secretary and a confidant of Ivan Mazepa.

In his 1937 monograph, Boris Krupnytsky emphasises:

The Ukrainian Hetman needed such loyal men and appointed Orlyk to the post of secretary-general just when he began to pay more and more attention to Charles XII and Stanisław Leszczyński. It is a fact that Orlyk has been employed in various sensitive cases.²⁴

Here is a view of the course of events from the distance of time, from the perspective of the 21st century:

The educated nobleman-chancellor soon came to Mazepa's attention, and it was not long before the young newcomer began a rapid climb up the Cossack administration

²⁰ We do not know the year of Orlyk's admission to the Kyiv-Mohyla Academy, but it is known that in 1692 he studied at the Faculty of Philosophy.

²¹ О. Прокоп'юк, М. Яременко, "На початку кар'єри: катедральний писар Пилип Орлик," in: *Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції „Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року*, ed. Н. Яковенко, Київ 2011, pp. 41–60.

²² *Ibidem*, p. 55.

²³ *Ibidem*, pp. 57–58.

²⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*, p. 7.

ranks to reach one of the highest positions in 1706 – that of scribe general of the Cossack elite; in 1698, he married the daughter of a Poltava colonel, Hanna Hercyk, and in 1702 Mazepa himself became godfather to his first son Grégoire.²⁵

On 5 April 1710 in Bender, Orlyk was elected Hetman in place of Mazepa. It is known that before his death, Mazepa named his nephew Andriy Voynarovsky as his successor. He rejected the offer, but, as Yakovenko points out, he wanted to receive the inheritance. Taras Chukhlib quotes an excerpt from a speech in the style of ancient orators, delivered by the newly elected Hetman during a reception in the Swedish King Charles XII camp.²⁶ Consequently, Orlyk vowed to continue Mazepa's cause.

In 1711–1712 he tried to regain his rights in Ukraine through armed struggle, as Orest Subtelny points out. In 1714, Orlyk was in Moldavia with Charles XII, then moved to Sweden, where he remained until 1720. One of the first, in 1909, Alfred Jensen captured this period,²⁷ and recently Theophil Rendiuk.²⁸

The *Diariusz podróźny* from 1720–1723 records the journey through Germany and Bohemia to Poland, where the Hetman stayed until March 1722. Orlyk then left Poland for Turkey. He stayed for some time in Khotyn, which was then part of the Moldavian Principality, as is particularly emphasised by a Romanian researcher following the six periods of Hetman's biography and political activity:

Khotyn was then part of the Principality of Moldavia. That is why P. Orlyk wanted to learn as much as possible about Moldavia and visit the burial place of his father – Khotyn, where almost half a century later, in 1722, he spent part of his hard but noble life.²⁹

He later wrote that he was “in the land of mourning” and “in prison” in Thessaloniki. From the records of 1724, we learn that for six months, when an epidemic raged in Thessaloniki, he retreated to the village of Galateia. The stay in Thessaloniki was a turning point in the emigrant's life. He begins to understand the hopelessness of the situation in which he has found himself more deeply. Here the Hetman will remain for 12 long years, isolated from his usual surroundings, from his wife and children.

²⁵ N. Jakowenko, *op. cit.*, p. 417.

²⁶ Т. Чухліб, *Пилип Орлик*, Київ 2008, p. 19.

²⁷ See: А. Єнсєн, “Орлик у Швеції,” *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* 92, 1909, pp. 94–112.

²⁸ Т. Рєндюк, *Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи*, Чернівці 2013, pp. 7–11.

²⁹ *Ibidem*, p. 10.

He would call those years Babylonian captivity and imprisonment, complain of bad luck and dream of escaping from there. Feeling as strange as if he were in hell, there is a belief that Mykhailo, the only one of the eight children left with his father, will die here. Here the Hetman learns of the marriage of his daughter Anastasia to General Ivan Steinflickt, of the birth of his grandchildren, first Charles and Philip, and then in 1726 also a granddaughter; of the untimely death of his mother and the Hetman's eldest daughter. Grégoire came to him in 1730, but given the conspiracy, his father had no right to share the joy that it was his son with his friends.

It was clear that for the king's sake, it was considered necessary to keep Orlyk at a distance, in reserve, although the arrival of the Hetman was rather valuable to the Turkish government. In his person, Porta had a hostage to negotiate with foreign countries. In the case of war with Moscow, the Hetman could prove even more useful.³⁰

At the end of 1734, Orlyk received permission from Istanbul to leave Thessaloniki.³¹ He first stayed in the Sultan's residence in Căușeni.³² Hetman's Căușeni period, when he actively corresponded with the Zaporozhian Sich, was marked by disappointment: the Sich came under the rule of Moscow. At the end of 1739, he was forced to move from Iași to Bucharest, as Russian troops occupied the Moldavian capital on 1 September 1739. He visited Bendery (1742) with the Sultan's permission and met with Colonel Sava Chaly. In his monograph, Krupnytsky analysed Orlyk's diplomatic activities during his stay in Bendery³³ and Europe.³⁴

³⁰ See: Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*, Київ 1991 (repr. ed.: Мюнхен 1956), p. 52.

³¹ The *Diary* makes a convincing case that the stay in Thessaloniki was not an honourable exile at all, according to diplomat Theophil Rendiuk (*idem, op. cit.*, p. 144). An Appendix to this work is a translation of the Constitution and a fragment of the 1722 Diary into Ukrainian and Romanian: *ibidem*, pp. 177–238.

³² Căușeni is a town in Moldova, the capital of the Căușeni District, located 24 km south of Bender.

³³ Krupnytsky writes of two defining periods. The first period (1709–1711), when Orlyk became hetman, and the second period (1711–1714), in which the researcher separately characterizes such areas as Orlyk's Turkish orientation; see: *idem, Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, pp. 62–73; “Поворот П. Орлика на шведський бік,” in: *ibidem*, pp. 73–86; “Орієнтацію П. Орлика на офіційну Польщу,” in: *ibidem*, pp. 86–108. Krupnytsky devoted the fifth and sixth chapters of his work to examining Orlyk's diplomatic activities in Turkey. The years 1722–1728 are the first period of the hetman's activity in exile. The second period (1729–1742) was a collaboration with his son Grégoire.

³⁴ Krupnytsky classifies Orlik's stay in Europe (1715–1722) as follows: 1) Orlyk in Sweden and 2) the Brest and Krakow periods of Orlyk's activity; *ibidem*, pp. 122–135.

The Hetman died on 24 May 1742.³⁵ The Hospodar of Moldavia, Constantine Mavrocordat (1741–1743), had to make, stresses Theophil Rendyuk, “an unusual but noble decision. According to the influential Romanian historian P[etre] Panaitescu, the Hetman was buried in the metropolitan cathedral of Iași.”³⁶

In his Diary, Yevhen Malanyuk wrote:

The year 1742 – in Moldova’s Iași (26 May) in exile, poverty and oblivion (“Moscow reigns everywhere... In my terrible life, when hope in God was all I had left, I found courage and consolation in the majestic stanzas of the wise Dante”) Pylp Orlyk dies. He was buried at the expense of the Moldavian hospodar. In the same year, the son of a registered Cossack from the Chernihiv regiment, Hryhory Rozum, “court bandit” Alexei Razumovsky³⁷, marries Elizabeth, Empress of Russia... Strange is our history.³⁸

A fragment of the Diary from 1720–1723, published by Jan Tokarzewski-Karaszewicz³⁹ in 1936, revealed only a few previously unknown moments in Orlyk’s biography. Twenty years later, on 16 September 1958, the force of this discovery resounded dramatically in the note mentioned above from the *Diary* of the 20th-century émigré Yevhen Malanyuk.

The state of research on Orlyk’s Diary: megalomania or a return to the sources?

There is much research on Orlyk and even more popular science papers. Given the abundant literature on Hetman’s biography,⁴⁰ Daniel Beauvois

³⁵ There is still no consensus about the date of Hetman’s death, which is mentioned in different sources: Yevhen Malanyuk indicates 26 May 1742; Natalia Yakovenko, on the other hand, gives the date of the new order, saying that Orlyk died on 4 June, and his burial place is unknown; *eadem*, *op. cit.*, p. 421.

³⁶ See: Т. Рендюк, *op. cit.*, p. 147.

³⁷ Alexei Razumovsky (1709–1771) – court chorister, later Russian count, field marshal. In 1742 he secretly married Empress Elizabeth Petrovna of Russia, daughter of Peter the First. With his help, the hetmanate was revived in Ukraine.

³⁸ Є. Маланюк, *Нотатники 1936–1968*, Київ 2007, pp. 139–140.

³⁹ *Діярій гетьмана Пилипа Орлика*, ed. Я. із Токар Токаржевський Карашевич, Варшава 1936.

⁴⁰ See: В. Різниченко, *Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). З нагоди 175 роковин з часу його смерті*, Київ 1918; М. Костомаров, “Мазепинці,” *Український історичний журнал* 1990, 8, 10, 11, 12; 1991, 1, 2, 3; О. Субтельний, *Мазепинці...*; О. Реєнт, І. Коляда, *op. cit.*, pp. 297–320; Б. Крупицький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля...*

begins his exploration with an ironic statement: Pylyp Orlyk is known in Ukraine due to excesses bordering on “megalomania” by some historians⁴¹ who, in his opinion, have no national legitimacy. The corpus of texts on Orlyk’s life and work has grown considerably over 30 years.⁴² Texts that are also multidimensional.⁴³

Let us outline the main stages of research into Orlyk’s ego-document. The manuscript of Orlyk has been arousing the interest of researchers for a long time. An incomplete copy of 3,000 manuscript pages was likely made in the late 18th or early 19th century. It is known that in 1804 it belonged to Count Stanisław Zamoyski, through whom a copy made its way to the library of the Princes Czartoryski in Puławy and is now held in the library of the Princes Czartoryski in Krakow (no. 1977). Microfilm of an abridged copy of Orlyk’s *Diary*, made by three anonymous Polish palaeographers and prepared for publication in 1830, is also available in the National Library in Warsaw.⁴⁴ The censor Szaniawski allowed it to be printed in Warsaw on 8 July 1830, although publication did not occur either then (because the uprising broke out in Poland) or later. It took a long time to decipher the copy, but it helped master Orlyk’s manuscript. A comparative analysis of the copy with the original 1724 diary argues for the validity of the thesis that the incompleteness and sometimes sloppiness of the copy “resulted in many misunderstandings about the author of the diary.”⁴⁵

⁴¹ Д. Бовуа, “‘Щоденник’ Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу,” *Український археографічний щорічник* (new series) 8/9, 2004, 11/12, p. 322.

⁴² П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, ed. М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006; О. Трофимук, *Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції*, Львів 2008; *idem*, “Творчість Пилипа Орлика. Пошук міфу Мазепинської України,” in: *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società / Mazepa and His Time. History, Culture, Society*, ed. G. Siedina, Alessandria 2004, pp. 503–515; М. Трофимук, “Синтаксичні конструкції як засіб сугестії барокового письменства кінця XVII – поч. XVIII ст.,” *Історико-філологічний вестник Українського інституту* 1, 1997; В. Кравцевич-Рожнецкий, *Амбасадор казацького народу*, Київ 2004; *Пилип Орлик: життя, політика, тексти...*

⁴³ For example, in 1837 Michał Czajkowski’s book was published, in which the author resorted to speculations that Orlyk was first an “osaul of Mazepa, and after Hordenski’s death was appointed Kish otaman. When he left his faith and accepted the Mahometan one, he married a Tatar woman – the Zaporozhians threw him down from Otamanship and one of them killed him with his own hand – so the story goes”; *Powieści kozackie Michała Czajkowskiego*, Paryż 1837, p. 39; see footnote.

⁴⁴ BN, mcf 16748, *Diariusz Podróży który w Imię Troycy Przenajsiwęższej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10*, copy.

⁴⁵ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика...* (1936), p. IX.

Franciszek Rawita-Gawronski was one of the first to describe manuscript no. 1977 of a copy of the Diary of 800 pages.⁴⁶ At the end of the 19th century, he found in the Princes Czartoryski Library in Krakow a manuscript of a copy made by anonymous palaeographers⁴⁷ and used it to understand the life of “the Hetman of Ukraine, unrecognised by any state, one of the most educated and bravest that Ukraine has ever had.”⁴⁸

Besides, it seems essential to address some issues related to the emigrant hetman and his Diary – in the so-called interwar period of the 20th century.⁴⁹

It became significant that the manuscript was deciphered and published by the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw⁵⁰. As a result, in 1936, a fragment of Orlyk’s *Diary* was published, covering 1720–1723 of the Hetman’s life in exile. This initial passage was deciphered from the manuscript, edited and prepared for publication by Jan Tokarzewski-Karaszewicz.⁵¹ In an appendix, he presented several documents (material on Orlyk from the Stockholm, Dresden and Prussian archives).

Tokarzewski-Karaszewicz, on the assumption that not the copy but the original has extraordinary importance,⁵² intended to read the entire manuscript and print all five volumes of the Diary, and separately – in volume six – to present the Hetman’s biography with detailed information about the family of “the Counts of Lazisk Orlyk and related families, collections of additional documents, supplements and registers.”⁵³ However, he did not manage to do so. A year later, in 1937, the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw published Boris Krupnytsky’s book about the political activity of the Hetman in exile⁵⁴. This comprehensive monograph played an important role in studying Orlyk’s life, political and diplomatic activities.⁵⁵ It was

⁴⁶ F. Rawita-Gawroński, “Filip Orlik jako hetman kozacki,” *Biblioteka Warszawska* 1899, pp. 394–395.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 394.

⁴⁹ At that time in France, Elie Borschak was working on father and son Orlyk materials, but his books were banned for years and only published in independent Ukraine.

⁵⁰ This scientific research institution operated in Warsaw from 1930 to 1939.

⁵¹ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика...* (1936).

⁵² *Ibidem*, p. VI.

⁵³ *Ibidem*, p. IX.

⁵⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*

⁵⁵ Reviewing Krupnytsky’s book, Józef Łobodowski wrote that the monograph on Orlyk, based on rich and solid historical material, is much more than a research or a simple sketch of the hetman’s political activity. Łobodowski called this work “an invaluable contribution to the knowledge of the essence of Moscow imperialism, as it has been for centuries and

possible thanks to the remarkable spirit which prevailed in the pages of the weekly *Biuletyn Polsko-Ukraiński / Polish-Ukrainian Bulletin* (1932–1938).

Published in Warsaw, *Biuletyn Polsko-Ukraiński* repeatedly referred to the figure of Orlyk in connection with the issue of the first Ukrainian emigration as the first political emigration in Europe. Let us draw attention to a few publications. Apart from Jarosław Dryhynycz's articles on Ivan Mazepa,⁵⁶ it is worth noting two more titles from 1934 – by Jerzy Janowicz and Jan Reychman and an article by the latter from 1937, signed with the cryptonym J.R.,⁵⁷ as well as a conceptual thesis by Józef Łobodowski,⁵⁸ who proposed a new perspective on Orlyk's historical role: The Hetman was an agent not only of the first Ukrainian emigration but also of the first political emigration in Europe. The ideas of father and son Orlyk were ahead of their time, embracing the concept of the law of nations (international law), which only became widespread in Europe in the 19th century and beyond.

Researchers have begun to study the problem of Ukrainian emigration. According to Reychman, its pioneers were Pylyp and then Grégoire Orlyk.⁵⁹ The historian compares the Ukrainian emigration of the time with that of the Stuarts in England. The latter phenomenon was based primarily on dynastic elements, without deeper reference to social issues. The Orlyks, on the other hand, while neither claiming nor disputing the right to the hetmanate nor, as Reychman puts it, “the Ukrainian crown,” supported the right of the Cossack people to freedom, thus invoking a notion of right that was not yet actual but was only implemented as the “right to self-determination” at the turn of the nineteenth century.⁶⁰

It is also impossible not to mention the biographical research carried out in Poland on members of the Orlyk family, the results of which have been made public in the biographical entries in individual volumes of *Polski słownik biograficzny* (“Polish Biographical Dictionary”). We are referring

continues to be... if the aphorism about »history – the teacher of nations« was at all correct, it was especially so in this case”; *idem*, “Książka o hetmanie Orliku,” *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 1938, 23(262), p. 246.

⁵⁶ J. Dryhynycz, “Iwan Mazepa,” *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 1936, 15(154), pp. 145–147; 16(155), pp. 154–157; 17(156), p. 166 (dokończenie).

⁵⁷ J. Janowicz, “Z ideologii politycznej pierwszej ukraińskiej emigracji,” *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 1934, 3(38), pp. 4–6; J. Reychman, “Pierwsza polityczna emigracja w Europie,” *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 1934, 8(43), pp. 1–3; *idem*, “Polityka wolności,” *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 1937, 4(195), pp. 37–39.

⁵⁸ J. Łobodowski, *op. cit.*, pp. 245–246.

⁵⁹ J. Reychman, “Pierwsza polityczna emigracja w Europie...,” p. 2.

⁶⁰ *Ibidem*.

in particular to the articles by Józef Gierowski on Pylyp Orlyk, Emanuel Rostworowski on Grégoire Orlyk, and Michał Domański on Stanislav Orlyk, a relative of those mentioned above.⁶¹

As for American and Canadian research on the life and work of Pylyp Orlyk, there is a separate paper on the subject.⁶² Let us just mention the English translations of the well-known works of Boris Krupnytsky, Roman Smal-Stocki and Elie Borschak, and monographs, among which synthetic studies are the most outstanding, especially the work of Orest Subtelny,⁶³ the Ukrainian translation of which has already been published twice. A facsimile, unfortunately illegible, of Orlyk's *Diary* has been published as part of the Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts series. First, the sixth volume of the series with an introduction by Omelyan Prytsak, followed by volume five, with the introduction by Orest Subtelny⁶⁴.

Also, in recent years, researchers have begun to reflect on this historical figure and her legacy. On 14–16 October 2010, at the Kyiv-Mohyla Academy, on the initiative of Natalia Jakowenko, an international conference “Ad fontes” took place, organised on the 300th anniversary of the promulgation of Pylyp Orlyk's Constitution. It addressed issues related to the person of Hetman and defined the main research directions: in addition to his biography, the intellectual, cultural and political context of both his activities and the Bender constitution, among many other topics.⁶⁵

On the eve of the 350th anniversary of Orlyk's birth, contemporary studies update the image of his activity as the main continuator of Ivan Mazepa's ideas. Furthermore, this is one of the major themes of his notebook. Another motif is the author's particular religiosity, which most scholars stress. The Hetman visited almost all the churches in Thessaloniki and wrote

⁶¹ J.A. Gierowski, “Orlik Filip herbu Nowina (1672–1742),” in: PSB, vol. 24, 1979, pp. 198–202; E. Rostworowski, “Orlik Grzegorz (Hrehory) Piotr h. Nowina (1702–1759),” in: *ibidem*, pp. 202–205; M. Domański, “Orlik Stanisław herbu Nowina (zmarł 1559),” in: *ibidem*, pp. 205–207.

⁶² Ю. Кудінов, “Постать гетьмана Пилипа Орлика у студіях істориків США та Канади: від глорифікації до об'єктивного розгляду (1950–2000 рр.),” *Гілея* 61, 2012, pp. 172–177.

⁶³ O. Subtelny, *The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*, New York 1981.

⁶⁴ *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1727–1731)*, introd. O. Pritsak, Cambridge (MA) 1988 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 6); *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)*, introd. O. Subtelny, Cambridge (MA) 1989 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 5).

⁶⁵ Пилип Орлик: життя, політика, тексти...

two or three mass intentions for the health of his wife Anna of Hercyk and their eight children. Relations with the Greeks of Thessaloniki were not always ideal, when some clerics could not appreciate his Europeanism, knowledge, erudition, called him a Latinist, accosted him like that “foolish and mad high priest” who, as Orlyk writes, “considering me a heretic, as they say, a Latinist, doubted my admission to communion and ran to consult his metropolitan and confessor.

Contemporary scholars stress that “[h]is entire worldview is imbued with piety: it is simple, solid, organic and at the same time theoretically sound.”⁶⁶ His scholarly interests lie in theology, history and politics, as evident in the theological discussions in which the 1726 manuscript abounds.

He was a bookman. The Psalms, Ecclesiastes and St Augustine were sources of inspiration with which he was inseparable, seeking consolation in religion. We learn about Hetman’s preferences and erudition from Elie Borschak’s and Petro Zlenko’s papers⁶⁷. Among Orlyk’s library books are Herodotus, Strabon, Pliny, Virgil and Ovid. In Sweden, Orlik buys a Dutch edition of François Fénelon’s 1719 book *Telemachus* and reads it on his way to Thessaloniki. He read Dutch newspapers with particular interest (as the most informed at the time) and French, Italian and German press; the *Diary* contains interesting comments on what he read.⁶⁸ His book collection included works by Dante, Molière and Shakespeare. So Orlyk took notes in French from Shakespeare’s *Richard III* and *King Lear*. He read the works of eloquent French preachers, took an interest in legal issues, and, as a politician, gleaned his information about what was happening in the world from the press and conversations with travellers.

The relationship between the Orlyks and Voltaire is a separate topic. It is known that Orlyk junior gave Voltaire from Orlyk senior several valuable materials, based on which Voltaire wrote the *History of Charles XII*.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 175.

⁶⁷ І. Боршак, “Данте й Орлик,” *Українська Трибуна* 1922, 22, pp. 2–3 (his contribution in Italian is also important: “L’atamanno ucraino Filippo Orlik su Dante,” *L’Europa orientale* 4, 1924, 3, p. 169 n.); *idem*, “В книгозбірні гетьмана Орлика,” *Літературно-Науковий Вісник* 11, 1923, pp. 260–266; *idem*, “Пилип Орлик – книжник,” *Бібліографічні вісті* 1929, 2–3, pp. 48–53; П. Зленко, “Українські приватні бібліотеки (Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського),” *Українська книга* 9–10, 1937, pp. 197–203.

⁶⁸ Diverse in content and tone: both vital and life affirming, as well as tragic, dramatic and sometimes sarcastic, as for example when commenting on the stories of incestuous marriages in the European press Orlyk ends his reflections with a witty proverb: “As is faith, so is sacrifice.”

The dominant theme of contemporary research is that Orlyk succeeded in developing the idea of Ukrainian liberation into an original doctrine that is a platform towards Prometheism. That issue was emphasised in numerous publications in the *Biuletyn Polsko-Ukraiński* and developed in 2018 by Paweł Kowal,⁶⁹ bringing closer the evolution of the idea of Prometheism: from Orlyk through the Czartoryski family, the Polish emigration of the nineteenth century, to Piłsudski's doctrine.

Among the most recent publications, it is worth mentioning Iryna Dmytryszyn's monograph devoted to Grégoire Orlyk, in which she also refers to the figure of the Hetman.⁷⁰

It is impossible to analyse all the scientific and popular publications devoted to Orlyk's notebook. To sum up the short review, we put forward a thesis: Orlyk's extensive manuscript (three thousand pages) could very well fit into a world context and be included in a modern collection such as *Remarkable Diaries. The World's Greatest Diaries, Journals, Notebooks, and Letters*⁷¹. This manuscript is one of the greatest notebooks.

In Orlyk's ego-document, we find the author's deeply personal reactions to everything that happens to him and around him, as well as to world events. *Diariusz podróżny* ("The Travel Diary") is a true journal of exile: *ignis et aquae interdictio*.⁷²

The basis for the edition

The original of Orlyk's *Diary*, dating from 1720 to 1732, is held in the Diplomatic Archives of the French Ministry of Foreign Affairs⁷³ and comprises some 3,000 manuscript pages. This edition is based on an extract from that original covering 1725 and 1726. In 2013, the Ukrainian publishing house "Tempora" released a digital copy of the original Orlyk's

⁶⁹ P. Kowal, *Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2018.

⁷⁰ І. Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація...*, pp. 222–223.

⁷¹ *Remarkable Diaries. The World's Greatest Diaries, Journals, Notebooks, and Letters*, introd. K. Williams, ed. R.G. Grant, A. Humphreys, E. Ripley, I. Zachek, New York 2020.

⁷² Lat. „prohibition of water and fire” (exile); C. Jędraszko, *Łacina na co dzień*, Warszawa 1970, p. 91.

⁷³ Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, sygn. MD Pologne, P.18006, P 18007, Vues: 956 [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais], 5 vol. in-fol. Original, vol. 7 – 278 folio, vol. 8 – 412 folio, vol. 9 – 437 folio, vol. 10 – 485 folio, vol. 11 – 510 folio.

manuscript held in Paris, reproducing the full text.⁷⁴ In addition, two copies are kept in Poland: at the National Library in Warsaw, an abridged 800-page document prepared by anonymous Polish palaeographers,⁷⁵ and at the Princes Czartoryski Library in Krakow.⁷⁶

Work with the manuscript was carried out in three stages. The first stage was to decipher the copy held in the National Library in Warsaw. In the second stage, we got acquainted with the Hetman's *Diary* of 1724, prepared for publication in 2010,⁷⁷ deciphered and translated into Ukrainian based on the already cited facsimile edition of 1989.⁷⁸ The third stage was the most fruitful, as during work on the original text in the diplomatic archives, it became clear that a few important passages from the *Diary* had been omitted from the facsimile published by the Harvard Ukrainian Research Institute. For example, the question of why facsimile did not contain notes like tables, a few pages, a fragment of *Pro memoria*, copied by anonymous Polish palaeographers, remains a mystery. For a long time, one of the facsimile pages appeared to be drenched in ink, whereas in the original, it turned out to be the only known drawing made by the author of the *Diary*.⁷⁹

⁷⁴ П. Орлик, *Діаріуш подорожній, який в ім'я Тройці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го*, vol. 1–5, ed. by О. Ковалевська, І. Дмитришин, Київ 2013.

⁷⁵ BN, mcf 16748, *Diariusz Podróży ktory w Imie Troycy Przenaysiwętszey zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10;* see: В. Соболю, *Помножені часом світи (факсиміле Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльно-зіставне вивчення, спроба перша)*, „Схід” 2009, 99, pp. 3–11.

⁷⁶ BCz, ms 1977, Filip Orlik, *Diariusze*.

⁷⁷ The facsimile of the 1724 edition is 432 pages of Orlyk's manuscript, which was 216 pages of the Harvard edition respectively, as the publishers put 2 pages of manuscript on one A4 page. Therefore, the Harvard original edition of the entire *Diary* – *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)...; The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1727–1731)...* – totals over one thousand six hundred facsimile pages, but actually twice as many, about three and a half thousand manuscript pages. The copy, on the other hand, is eight hundred A4 pages.

⁷⁸ *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)...* There are two handwritten pages on each facsimile page. As it turned out today, the reason for the difficulty in reading the facsimile edition is not always Orlyk's handwriting. The main reason: poor quality of publications.

⁷⁹ Orlyk sketches in his *Diary* the *agiasmos* (holy water) source he visited, and next to it he explains his own drawing with a description in ten points. Travelling to the sacred springs, of which Thessaloniki abounded, is one of the few ways to add variety to a captive's life and improve his health. Ethnographic sketches, short but colourful descriptions, also bear witness to such moments of joy and rest: how the Greeks celebrate spring, what strange superstitions they have, and so on. This Orlyk's sketch is analysed in the article: W. Sobol, “Dyskurs życia prywatnego w *Diariuszu podróży* Filipa Orlika (ujęcie

The year 1725 in Orlyk's *Diary* is short; according to the 1988–1989 facsimile edition published by the Ukrainian Research Institute⁸⁰, it covers only a few pages (pp. 652–658), on p. 659, the year 1726 already begins. However, the “Tempora” edition⁸¹ also contains a fragment (pp. 781–793), missing from the facsimile edition and a supplement in French (pp. 795–819) corresponding to the archival pagination from pp. 397 to 409. We find small handwritten notes in French and Latin under “Notata ex Ecclesiaste” (Notes from Ecclesiastes) on pp. 795–798. It is probably a synopsis, as is “Ex Libro Sapientia[e]” (from the Book of Wisdom) on pp. 798–799. On p. 799, there are less clear notes; on pp. 800–802, some difficult to read glossary entries, while pp. 803–805 remain blank, and pp. 806–808 and 812 are probably a draft of some glossary written in Cyrillic. On pp. 814, 816–818, on the other hand, we find notes from a dictionary in French, possibly also an index, and pp. 809–811, 813 and 815 are left blank.

Like the notes of 1724, those of 1725 and subsequent years were written in exile in Thessaloniki. The exception is part of the 1724 manuscript, written in the village of Galatea, where the Hetman took refuge with friends from the cholera epidemic raging in Thessaloniki from early 1724. We also find information about this epidemic in the *Diary* entries from the following year.

The *Diary* was written in skoropis (Ukrainian: *скоропис*) – a cursive method for making writing faster, featuring many abbreviations. Year by year, Orlyk's writing became finer and less legible. The manuscript is not always as clear as the publisher of the 1720–1723 fragment, Jan Tokarzewski-Karaszewicz, wrote: “Hetman's handwriting is clear, the ink has hardly faded, and there are not many places difficult to read.”⁸² In his *Diary*, Orlyk's experience of education in Kyiv and Vilnius combines with European influences, which can be seen in both the content of his notes and the form of his writing, which shows features of Latin palaeography. His handwriting can be described as minuscule with varying letter heights, and between one and four ductus can be seen in capital letters.

komparatystyczne),” in: *Memuarystyka w dawnej Polsce*, ed. P. Borek, D. Chemperek, A. Nowicka-Struska, Kraków 2016, pp. 161–167.

⁸⁰ *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)*...

⁸¹ П. Орлик, *Діаріуш подорожній...*, vol. 2, pp. 781–818.

⁸² *Діарій гетьмана Пилипа Орлика...* (1936), p. IX. The publisher used triple numbering: firstly their own, secondly introduced in the French diplomatic archive, and finally used by Orlyk. At the same time, the publisher carefully annotated the pages from the original, noting that some of them contained no dates at all.

The author of the *Diary* often used abbreviations, ligatures (i.e. combining adjacent letters and sometimes words), lines, suspensions (cutting off a significant part of a phrase), contractions (tightening or omitting one or more letters). The contraction was his favourite technique. Its advantage over suspension is that preserving the word ending helps eliminate inflectional doubt. In addition, the author used syllable substitution methods, writing brackets in combination with a colon – :). Orlyk placed notes in the margins perpendicular to the main text, abbreviated endings, etc. He wrote sentences carrying the main semantic charge in round or square brackets. Some of his expressions, especially letters in French and Latin, exhibit a refined Baroque style. For example, the review of what Orlyk read in a French newspaper takes on the characteristics of crime fiction than a simple story in the *Diary* entry of 1724.

It is worth noting the ° sign, used quite often but in different ways. In Polish notations it is used only to indicate the endings of words such as: „zrodzone°” – „zrodzonego”, „zapowietrzzone°” – „zapowietrzonego”, „wielkie°” – „wielkiego”. Tokarzewski-Karaszewicz reproduces this sign as follows: dla cze-o, osobliwe-o. It has not yet been well defined and is missing from the list of abbreviations used in Polish-Latin manuscripts of the 14th–17th centuries, provided in the *Vademecum* by Teodor Wierzbowski.⁸³

The most challenging, but at the same time interesting, are the Latin-Polish macaronisms. Czesław Hernas believed that the colourful and numerous borrowings – apart from their practical purposes (the insertion of various phrases, words and grammatical constructions, mainly Latin in Old Polish) – were an expression of rhetorical fashion, as “Polish interlaced with Latin seemed nobler and richer.”⁸⁴ What is essential for the understanding of the work is the very technique of how skilfully, and sometimes even virtuosically, the author interweaves Latin words, adding a Polish ending to a Latin base or writing Latin expressions in Polish multiplying macaronisms that are difficult to decipher and translate.

The context in which he uses proverbs is also particularly interesting. Among other things, he uses Latin expressions.

It may be argued that Orlyk’s Latin was not just “the fashion of the day”, as Jan Tokarzewski-Karaszewicz described that phenomenon (and Czesław Hernas later justified it), but a special cultural code, a refined

⁸³ T. Wierzbowski, *Vademecum. Wykaz skrótów i słowniczek łacińsko-polski*, introd. and ed. E. Potkowski, Warszawa–Łódź 1984.

⁸⁴ C. Hernas, *Barok*, Warszawa 1998, pp. 265–267.

language of the elites,⁸⁵ in which – as Jerzy Axer writes – “are recorded [...] the deeds and views of the elites of the Republic of Poland, which was a part of the Latin community of humanist Europe and yet had such a distinct and peripheral specificity.”⁸⁶

Editorial principles

In historiography, not only Polish, there has been a discussion for years about the ways and scope of linguistic modernisation of historical sources for publication. Many scholars insist on fidelity to the original, even pointing out that “corrections kill the truth of the moment.”⁸⁷ A similar position is presented in the publishing manual for historical sources from the 16th to the middle of the 19th century, which is still in force today,⁸⁸ and by the Ukrainian editorial community, especially those involved in translating foreign documents.⁸⁹ However, publishers have advocated an increasingly extensive modernisation of the text in recent years. The introduction of the publisher’s own rules is also envisaged in the manual edited by Kazimierz Lepszy.⁹⁰ Therefore, in the present edition, it has been decided to apply the same instruction, but with the introduction of the modernisation principles indicated below. That is more justified as scans of the original accompany the source text prepared by the publisher. Spelling errors and glaring grammatical errors have been corrected. Punctuation has been modernised to make the source easier to read; in places, the original punctuation has been retained only to convey the author’s emotional state. Square brackets indicate any additions or comments by the publisher. Translations of letters from Latin and French are given in italics in square brackets in the text (from the Latin in the translation by Witold Tokarski, from the French

⁸⁵ Zob. *Łacina jako język elit*, ed. by J. Axer, Warszawa 2004.

⁸⁶ J. Axer, “Sytuacja metodologiczna w badaniach nad źródłami łacińskojęzycznymi okresu nowożytnego,” in: *ibidem*, p. 31.

⁸⁷ Zob. *Діярії гетьмана Пулина Орлика...* (1936), p. IX; Ph. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, trans. W. Grajewski [et al.], ed. R. Lubas-Bartoszyńska, Kraków 2001; quot. in: R. Lubas-Bartoszyńska, “Wszystko o teorii i historii dziennika osobistego we Francji,” *Pamiętnik Literacki* 104, 2013, 2, p. 266.

⁸⁸ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

⁸⁹ *Передача текстів документів і пам’яток. Матеріали науково-методичної наради*, ed. B. Німчук et al., Київ 1990, pp. 18–22.

⁹⁰ K. Lepszy, *op. cit.*, p. 1.

in the translation by Wanda Fijałkowska), in paragraph layout due to the length of some letters and their appendices-like character, sandwiched between the entries in the *Diary*. The spelling of upper and lower case letters has also been modernised, an exception being made only to convey the author's emotional attitude, for example, when he writes about his family. The exact words were not repeated, sometimes occurring twice – at the end of a page and the beginning of the next. Notes made vertically in the margin are given in curly brackets – {}, indicating this in a footnote. Explanations of identified persons and places (apart from well-known cities), as well as concepts and events cited in the *Diary*, are given in footnotes at their first occurrence; for unidentified geographical names, the original notation has been retained, marked with an exclamation mark in square brackets – [!]; in the case of unknown persons frequently mentioned in the *Diary*, any variants of names are given in the index of persons. The edition has been supplemented by a glossary of the most common Latin terms used in the text, which are not explained in the footnotes. The indexes of persons and places were also collated (in the latter, unidentified locations were not included).

* * *

I would like to extend my heartfelt thanks to the University of Warsaw Press, especially its Director Beata Jankowiak-Konik, UWP Head of Publishing Szymon Morawski, Jolanta Rudzińska, who copy-edited and proof-read the book, and the peer reviewers, Professor Teresa Chynczewska-Hennel and Professor Mirosław Nagielski, and translators, Wanda Fijałkowska, Denis Kaidalov, and Witold Tokarski, for their invaluable help in preparing this edition.

Translated from Ukrainian by Denis Kaidalov